

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO

Bydgoszcz, dnia 31 marca 2017 r.

Poz. 1302

UCHWAŁA Nr XXXII/170/2017 RADY GMINY W KĘSOWIE

z dnia 23 marca 2017 r.

w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Kęsowo na lata 2017-2020

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie gminnym (Dz.U. z 2016 r. poz. 446, 1579, 1948), art. 87 ust. 1, 3 i 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2014 r. poz. 1446 z 2015 r. poz. 397, 774, 1505, z 2016 r. poz. 1330, 1887, 1948) uchwała się, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Kęsowo na lata 2017-2020, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Wójtowi Gminy Kęsowo

§ 3. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Kujawsko-Pomorskiego.

Przewodniczący
Rady Gminy
Witold Ott

Załącznik do Uchwały Nr XXXII/170/2017
Rady Gminy w Kęsowie
z dnia 23 marca 2017 r.

**GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI
DLA GMINY KĘSOWO
NA LATA 2017 -2020**

Urząd Gminy w Kęsowie
ul. Główna 11
89-506 Kęsowo
Opracowanie :
mgr Krystyna Parucka
mgr Piotr Winter

Spis treści

1. Wstęp
2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami.
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce.
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.
  - 4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.
  - 4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu.
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.
  - 5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy wyznaczającymi kierunki polityki gminy (analiza dokumentów programowych gminy).
  - 5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy.
    - 5.2.1. Zarys historii obszaru gminy.
    - 5.2.2. Krajobraz kulturowy.
    - 5.2.3. Zabytki nieruchome.
    - 5.2.4. Zabytki ruchome.
    - 5.2.5. Zabytki archeologiczne.
    - 5.2.6. Dziedzictwo niematerialne.
  - 5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony.
  - 5.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.
  - 5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy.
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy (analiza szans i zagrożeń).
7. Założenia programowe.
  - 7.1. Priorytety programu opieki.
  - 7.2. Kierunki działań i zadania programu opieki.
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami.
9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami.
10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami.
11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków.
12. Załączniki:
  - Nr 1 – wykaz obiektów w gminnej ewidencji zabytków
  - Nr 2 – wykaz stanowisk archeologicznych w ewidencji zabytków archeologicznych
13. Część graficzna

1. WSTĘP

Głównym celem programu jest określenie zasadniczych kierunków działań i zadań na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami. Przedmiotem opracowania jest syntetyczne i kompleksowe opisanie dziedzictwa kulturowego w granicach administracyjnych gminy Kęsowo.

Dziedzictwo kulturowe to dorobek materialny i duchowy poprzednich pokoleń, z którego można czerpać informacje o życiu i działalności naszych przodków. Zachowanie tego dorobku dla przyszłych pokoleń powinno być naszym celem jak i obowiązkiem.

Zasoby kulturowe, położenie geograficzne oraz zabytki są wartością, która ma duży wpływ na rozwój gminy, jak i całego regionu. Zachowane zabytki Kęsowa i okolic stanowią nieocenione dziedzictwo kulturowe regionu. Dostarcza ono bogatego materiału badawczego historykom, historykom sztuki i archeologom. Atrakcyjne krajobrazowo i przyrodniczo tereny w gminie, między innymi liczne jeziora, tworzą także ciekawy turystycznie obszar województwa kujawsko-pomorskiego.

Ocena stanu posiadania i potrzeb w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego gminy stanowi podstawę do opracowania programów konserwacji, rewaloryzacji i rewitalizacji zabytków.

Stworzenie podstaw zmierzających do inicjowania, wspierania i koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu oraz upowszechnianie i promowanie dziedzictwa kulturowego, będzie niezwykle pomocne przy realizacji stawianych przez Gminę celów.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Kęsowo na lata 2017-2020 jest dokumentem, który nakreśla kierunki współpracy samorządu gminnego, właścicieli obiektów zabytkowych i Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Tworzy ponadto politykę administracyjną w zakresie działań na rzecz zachowania, rewitalizacji i promocji dziedzictwa kulturowego. Celem programu jest także podniesienie świadomości znaczenia zabytków w lokalnej tożsamości kulturowej. Jego rolą jest przyczynianie się także do istotnej poprawy stanu zasobów dziedzictwa kulturowego, poprzez określenie koniecznych działań organizacyjnych, finansowych i sposobów ich realizacji.

Na potrzeby tego opracowania przeanalizowano materiały strategiczne i planistyczne sporządzone dla województwa kujawsko-pomorskiego, powiatu tucholskiego oraz gminy Kęsowo.

Uwzględniono także zapisy strategii rozwoju społeczno-gospodarczego gminy i wynikające z nich uwarunkowania wewnętrzne ochrony zasobów dziedzictwa. Niezwykle ważnym elementem składowym opracowania są także zapisy wynikające ze studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy.

Wszelkie zabiegi i czynności związane z opieką nad zabytkami oraz wykorzystaniem zasobów środowiska kulturowego są jednym z ważniejszych elementów polityki prorozwojowej gminy Kęsowo.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Podstawą prawną nakładającą obowiązek sporządzenia przez gminy Programu opieki nad zabytkami są przepisy wynikające z Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U z 2014 r., poz. 1446 z późn. zm.). Zasady i główne cele gminnych programów określa art. 87 ustęp 1,2,3,4 i 5 cytowanej ustawy, do których należą:

1. Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.
2. Programy, o których mowa w ust. 1, mają na celu w szczególności:
  - włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
  - uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
  - zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
  - wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
  - podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
  - określenie warunków współpracy w właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków,
  - podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.
3. Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków
4. Programy, o których mowa w ust. 3, są ogłaszane w wojewódzkim dzienniku urzędowym.

5. Z realizacji Programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy.

Zgodnie z art. 87 wymienionej Ustawy, prezydent, burmistrz lub wójt sporządza na okres 4 lat gminny program opieki nad zabytkami. Gminny program opieki nad zabytkami jest uchwalany przez Radę Gminy, po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Program ogłaszany jest w Dzienniku Urzędowym Województwa.

Przyjęty przez Radę Gminy w formie uchwały Gminny program opieki nad zabytkami jest elementem polityki samorządowej. i powinien służyć podejmowaniu planowych działań dotyczących inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego.

Niniejszy Program przygotowany został zgodnie z metodologią przyjętą w Poradniku metodycznym, opracowanym przez Narodowy Instytut Dziedzictwa (opublikowany w Kurierze Konserwatorskim Nr 3, 2009, s. 14-36 oraz na stronie internetowej www.nid.pl).

Gminny program opieki nad zabytkami gminy Kęsowo 2017-2020 zgodny jest w swych założeniach z rządowymi dokumentami o charakterze strategicznym, sporządzonymi na poziomie ogólnokrajowym, samorządowymi: na poziomie wojewódzkim i powiatowym oraz dokumentami strategicznymi Gminy Kęsowo.

Zgodnie z art. 21. Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami podstawę niniejszego Gminnego programu opieki stanowi opracowana i zaktualizowana Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Kęsowo.

Kolejnym dokumentem będącym podstawą prawną dla Programu jest Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 446 z późn. zm.). W art. 7 ust. 1. pkt 9 Ustawy zostały określone zadania własne gminy: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy (...) kultury, w tym (...) ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”.

W opracowaniu niniejszego dokumentu, a zwłaszcza przy definiowaniu założeń programowych przydatne były opracowane przez Urząd Gminy w Kęsowie sprawozdania, w których przedstawiono główne kierunki realizowanej polityki samorządowej Gminy, związanej z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami w ostatnich latach.

Dokumenty programowe gminy:

- Strategia Rozwoju Gminy Kęsowo,
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Kęsowo,
- Plan rozwoju Lokalnego,
- Wieloletnia prognoza finansowa gminy Kęsowo,
- Plan odnowy miejscowości w gminie,
- Dokumenty i opracowania Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków,
- Dokumentacja fotograficzna,
- Badania terenowe in situ,
- Strony internetowe dotyczące gminy Kęsowo.

Program opieki nad zabytkami jest dokumentem uzupełniającym w systemie planowania ochrony dziedzictwa kulturowego. Wyznacza cele i określa instrumentarium służące do ich osiągnięcia.

3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE

Zabytki w Polsce zostały objęte ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela (art. 5, art. 6 ust. 1 i art. 86 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej).

Głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce jest Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2014 r., poz. 1446 z późn. zm.).

Uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się także w innych obowiązujących ustawach, w tym w:

1. ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz.U. z 2016 poz. 778, z późn. zm.);
2. ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 290 z późn. zm.);
3. ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 672);
4. ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 2134);
5. ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 2147);
6. ustawie z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t.j. Dz.U. z 2012 r. poz. 406);

7. ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 1817 z późn. zm.).

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i w bibliotekach zostały określone w:

1. ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t.j. Dz.U. z 2012 r. poz. 987 z późn. zm.);
2. ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz.U. z 2012 r., poz. 642 z późn. zm.).

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 1506 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami reguluje pojęcia zabytku, ochrony i opieki nad zabytkami, form ochrony, kompetencje organów ochrony zabytków, w tym administracji rządowej i samorządowej, formy finansowania i ewidencjonowania.

1. Ochrona zabytków polega na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków, udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków, przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę, kontrole stanu zachowania i przeznaczenia zabytków, uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

2. Opieka nad zabytkiem w rozumieniu ustawy sprawowana jest przez jego właściciela lub posiadacza i polega na zapewnieniu warunków naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz o jego znaczeniu dla historii kultury.

Art.7. Ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz zmiana – art. 1 pkt. 1 Ustawy z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw - regulują następujące formy ochrony zabytków:

1. Wpis do rejestru zabytków, który dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków:
  - Zgodnie z art. 9. Ustawy do rejestru zabytków wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku. Na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków informację o wpisie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej nieruchomości. Decyzja o wpisie do rejestru stanowi podstawę wpisu w katastrze nieruchomości, jak również informację o wpisie do rejestru zabytku nieruchomego ogłasza się w wojewódzkim dzienniku urzędowym,
  - Zgodnie z art. 10. Ustawy do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę,
  - Sposób prowadzenia rejestru oraz ewidencji zabytków określa Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. z 2011 r. nr 113, poz. 661);
2. Uznanie za pomnik historii zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru lub parku kulturowego o szczególnej wartości dla kultury przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego;
3. Utworzenie parku kulturowego w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej; park kulturowy może utworzyć na podstawie uchwały rada gminy po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków;
4. Ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Zgodnie z Ustawą z dnia 23 lipca 2003 r o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 3) przyjęto następujące definicje:

1. zabytek - nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
2. zabytek nieruchomy - nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt. 1;
3. zabytek ruchomy - rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt. 1;
4. zabytek archeologiczny - zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;
5. instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami – instytucja kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;
6. prace konserwatorskie - działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;
7. prace restauratorskie - działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;
8. roboty budowlane - roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;
9. badania konserwatorskie - działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;
10. badania architektoniczne - działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;
11. badania archeologiczne - działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;
12. historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
13. historyczny zespół budowlany - powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;
14. krajobraz kulturowy - przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze,
15. otoczenie - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków, w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Sposoby opieki nad zabytkami w świetle przepisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Według zapisów art. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2014 r., poz. 1446 z późn. zm.), ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej, działań mających na celu:

1. zapewnienie warunków: prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
2. zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
3. udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
4. przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
5. kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
6. uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Zgodnie z art. 5 ustawy opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega w szczególności na zapewnieniu warunków:

1. naukowego badania i dokumentowania zabytku;
2. prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
3. zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
4. korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;

5. popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

W myśl art. 6 ustawy o ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1. zabytki nieruchome będące, w szczególności:

- krajobrazami kulturowymi,
- układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- dziełami architektury i budownictwa, dziełami budownictwa obronnego,
- obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- cmentarzami,
- parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2. zabytki ruchome będące, w szczególności:

- dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
- wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz.U. z 2012 poz. 642),
- instrumentami muzycznymi,
- wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
- przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

3. zabytki archeologiczne będące, w szczególności:

- pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- cmentarzyskami,
- kurhanami,
- relikdami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Art.6. Ustawy mówi również, iż ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Organy ochrony zabytków.

Zgodnie z art. 89 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami organami ochrony zabytków są:

- Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków,
- Wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Wojewódzki Konserwator Zabytków.

Opieka nad zabytkami jako zadanie własne gminy.

Obowiązki jednostek samorządowych określają zarówno przepisy ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2014 r. poz. 1446 z późn. zm.), jak również ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 446 z późn. zm.).

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa obowiązki oraz kompetencje gminy w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Obowiązki są określone m.in. w art. 22, pkt. 4 narzucającym obowiązek prowadzenia gminnej ewidencji zabytków, art. 87 regulującym sporządzenie na okres czteroletni gminnych programów opieki nad zabytkami, oraz w art.18 i 19 nakazujących uwzględnianie zapisów tych programów przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania.

Ponadto w nowelizacji ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia z dnia 18 marca 2010 r., która weszła w życie 5 czerwca 2010 r., do art. 19 dodano ust. 1a wskazujący zabytki, których ochrona musi być bezwarunkowo uwzględniona w decyzjach o ustaleniu inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej oraz decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. Są to zabytki wpisane do rejestru wraz z ich otoczeniem oraz zabytki nieruchome, znajdujące się w gminnej ewidencji zabytków.

Dodatkowo w artykułach 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36, 71 i 72 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zawarte są szczegółowe określenia obowiązków samorządu dla objętych ochroną zabytków, które są własnością gminy lub są w jej posiadaniu.

Dodatkowo art. 81 i 82 regulują możliwość udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru przez organ stanowiący gminy, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Na podstawie art. 96 istnieje także możliwość, iż wojewoda, na wniosek Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, może powierzyć, w drodze porozumienia, prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości, w tym wydawanie decyzji administracyjnych, gminom i powiatom, a także związkom gmin i powiatów, położonym na terenie województwa.

W Ustawie o samorządzie gminnym, w rozdziale 2, określone są zadania odnoszące się wprost lub pośrednio do ochrony zabytków.

Artykuł 6.1. mówi, iż do zakresu działania gminy należą wszystkie sprawy publiczne o znaczeniu lokalnym, niezastrzeżone ustawami na rzecz innych podmiotów, co za tym idzie również opieka nad zabytkami.

Artykuł 7.1. doprecyzowuje, że zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy, co może się przekładać na działania związane z opieką nad zabytkami w kontekście: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej, gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, kultury, w tym bibliotek gminnych i innych placówek upowszechniania kultury, kultury fizycznej i turystyki, zieleni gminnej i zadrzewień, cmentarzy gminnych, utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych, promocji gminy i współpracy z organizacjami pozarządowymi.

4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

4.1. STRATEGICZNE CELE POLITYKI PAŃSTWA W ZAKRESIE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Kęsowo jest zbieżny ze strategicznymi celami państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami.

Strategiczne cele Państwa w zakresie ochrony zabytków wytyczają:

1. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami.
2. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013 i Uzupełnienie NSRK na lata 2004-2020.
3. Strategia Rozwoju Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2004-2020.
4. Strategia Rozwoju Powiatu Tucholskiego.
5. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2004-2020.

1. Założenia wynikające z Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami.

Zabytki i ich wartości niematerialne są dobrem wspólnym, a dbałość o nie zakłada artykuł 82 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Obowiązkiem Państwa jest ochrona dziedzictwa kulturowego (art. 5 i 6 Konstytucji).

Polityka Państwa w dziedzinie ochrony zabytków powinna kształtować się tak, aby stworzyć mechanizmy dla potrzebnych w tym temacie działań. Pewnym rozwiązaniem może być dostosowanie tych mechanizmów do warunków gospodarki rynkowej.

Planowane działania powinny zmierzać w kierunku zmian organizacyjnych obejmujących rozszerzenie zakresu działań wszystkich inwestycji na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce.

Tezy do Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

W Tezach do Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajduje się szereg zapisów mających istotny wpływ na niniejszy dokument. Należą do nich zapisy określające cele Programu i zasady ochrony konserwatorskiej.

We wstępie do Tez określono główne cele programu, którymi jest wzmocnienie ochrony i opieki nad tą istotną częścią dziedzictwa kulturowego oraz poprawa stanu zabytków w Polsce. Celem jest także stworzenie wykładni porządkującej sferę ochrony poprzez wskazanie siedmiu podstawowych zasad konserwatorskich:

1. Zasady „Primum non nocere”;
2. Zasady maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości;
3. Zasady minimalnej niezbędnej ingerencji;
4. Zasady, zgodnie z którą usuwać należy to, co na oryginał działa niszcząco;
5. Zasady czytelności i odróżnialności ingerencji;
6. Zasady odwracalności metod i materiałów;
7. Zasady wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

Wymienione zasady dotyczą zarówno konserwatorów, pracowników urzędów, profesjonalnych konserwatorów, restauratorów dzieł sztuki, konserwatorów architektów, urbanistów, archeologów, badaczy, właścicieli i użytkowników, w tym duchownych, codziennych konserwatorów zabytkowych świątyń.

Cele działań objętych programem ochrony zabytków i opieki wyznaczone zostały w poniższych zakresach:

1. Uwarunkowań ochrony i opieki nad zabytkami.
2. Działań o charakterze systemowym.
3. Systemu finansowania.
4. Dokumentowania, monitorowania i standaryzacji metod działania.
5. Kształcenia i edukacji.
6. Współpracy międzynarodowej.

W rozdziale 2 „Uwarunkowania ochrony i opieki nad zabytkami”, zagadnienia zostały opisane w sposób określający po pierwsze cel, a następnie kierunki działania.

Dotyczy to w szczególności stanu zabytków nieruchomych, ruchomych i archeologicznych, stanu zabytków techniki, pomników historii, obiektów z Listy Dziedzictwa Światowego UNESCO, (dla tych tematów wspólnym jest utworzenie krajowej ewidencji w systemie cyfrowym oraz monitoring stanu i sposobów wykorzystania), stanu służb konserwatorskich, stanu opieki nad zabytkami i wreszcie stanu uregulowań prawnych.

W rozdziale 3 „Działania o charakterze systemowym” zostały omówione powiązania ochrony zabytków z polityką ekologiczną, dotyczącą ochrony przyrody, architektoniczną i przestrzenną, celną i polityką bezpieczeństwa państwa oraz o wypracowaniu strategii ochrony dziedzictwa i wprowadzeniu jej do polityk sektorowych.

W rozdziale 4 „System finansowania” omówione są aspekty stworzenia sprawnego systemu finansowania ochrony i opieki konserwatorskiej.

W rozdziale 5 „Dokumentowanie, monitorowanie i standaryzacja metod działania” omówione jest dokumentowanie poprzez tworzenie systemu i stale aktualizowanych, elektronicznych baz informacji o zasobach oraz stanie zabytków w Polsce i ich dokumentacji; wypracowanie spójnego systemu dokumentowania badań, stanu zachowania oraz określania i certyfikacji wartości zabytkowych, wspólnego dla wszystkich typów zabytków; monitorowanie - poprzez gromadzenie stale aktualizowanej wiedzy o stanie zachowania, postępach i wynikach prac konserwatorskich i restauratorskich, zagrożeniach, prawidłowości zarządzania i bezpieczeństwie użytkowania obiektów zabytkowych oraz o innych formach ochrony dziedzictwa oraz ujednoczenie metod działań profilaktycznych, konserwatorskich, restauratorskich i ochronnych.

W rozdziale 6 „Kształcenie i edukacja”, poruszone zostało fundamentalne zagadnienie stałej pracy nad wzrostem świadomości, dotyczącym wartości dziedzictwa kulturowego i jego ochrony w życiu i prawidłowym funkcjonowaniu społeczeństwa.

W rozdziale 7 „Współpraca międzynarodowa” opisane są zagadnienia mające na celu wzmocnienie obecności Polski w światowym i europejskim środowisku działającym na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego i promocja polskich osiągnięć w tej dziedzinie.

2. Założenia wynikające z Narodowej Strategii Rozwoju Kultury.

Ogólne wytyczne do programów gminnych zawiera przyjęta przez Radę Ministrów w dn. 21.09.2004 r. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013 z uzupełnieniem NRK na lata 2004-2020 będąca rządowym dokumentem tworzącym ramy dla działań państwa w sferze kultury i polityki kulturalnej działającej w warunkach rynkowych i na niwie wspólnoty Polski i Unii Europejskiej.

Głównym celem strategii jest działanie na rzecz zróżnicowanego rozwoju kulturalnego poszczególnych regionów Polski. Za realizacją celów operacyjnych wymienionych w w/w Strategii odpowiedzialne są programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Programy te zakładają plan budżetu przeznaczony na ochronę dziedzictwa narodowego w poszczególnych latach budżetowych, rodzaje projektów rewitalizacji zabytków, sposób ich naboru i wyboru oraz wykaz podmiotów uprawnionych do ubiegania się o wsparcie finansowe.

Główne założenia Strategii dokumentu, wytyczające kierunki przy tworzeniu Gminnego programu opieki nad zabytkami to m.in. działania zmierzające do aktywnego zarządzania zasobami materialnego dziedzictwa kulturowego, poprzez poprawę stanu zabytków, zwiększenie ich dostępności dla turystów, inwestorów, mieszkańców, min. poprzez adaptacje, zwiększenie atrakcyjności regionów poprzez wykorzystanie przez nie wartości wynikających z lokalnego zasobu dziedzictwa kulturowego oraz edukacja i wdrażanie metod nowoczesnego administrowania, związane z ochroną i zachowaniem zabytków.

Beneficjentami Programu mogą być m.in. samorządowe instytucje kultury i jednostki samorządu terytorialnego. Zadania Programu będą realizowane poprzez:

Priorytet 1. Rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych, realizowany bez udziału środków europejskich, dotyczący bezpośrednio:

- rewitalizacji historycznych obszarów miejskich,
- ochrony i zachowania krajobrazu kulturowego wsi,
- rewitalizacji, rewaloryzacji, konserwacji, renowacji, modernizacji i adaptacji na cele inne niż kulturalne historycznych obiektów i zespołów zabytkowych wraz z ich otoczeniem, w tym zespołów fortyfikacyjnych oraz budowli obronnych, parków i ogrodów,
- rewaloryzacji i konserwacji zabytków budownictwa drewnianego,
- rewaloryzacji zabytkowych cmentarzy oraz renowacji, ochronie i zachowaniu miejsc pamięci i martyrologii w kraju i za granicą,
- prowadzenia badań archeologicznych i zabezpieczenia zabytków archeologicznych,
- konserwacji zabytków ruchomych (niewchodzących w skład zasobów muzealnych), w tym w szczególności wystroju i historycznego wyposażenia kościołów w kraju i zagranicą,
- dokumentowania zabytków (w tym badania naukowe i inwentaryzacja) w kraju i za granicą,
- zabezpieczenia przed skutkami klęsk żywiołowych, zniszczeniem, kradzieżą i nielegalnym wywozem zagranicę zabytków ruchomych i nieruchomych,
- ochrony zabytków na wypadek sytuacji kryzysowych i konfliktu zbrojnego.

Priorytet 2. Rozwój i konserwacja kolekcji muzealnych realizowany bez udziału środków europejskich, dotyczący bezpośrednio:

- zakupu dzieł sztuki i kolekcji dla instytucji muzealnych,
- zakupu starodruków i archiwaliów,
- konserwacji i digitalizacji muzealiów, archiwaliów, starodruków, księgozbiorów oraz zbiorów filmowych w kraju i za granicą,
- wspierania muzealnych pracowni konserwatorskich oraz nowych technik konserwacji zabytków ruchomych,
- dofinansowania wykonania kopii starodruków i inkunabułów.

W ramach opracowania Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020 określono szereg Programów Operacyjnych Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, były to:

1. Promocja Twórczości.
2. Dziedzictwo kulturowego.
3. Promocja czytelnictwa.
4. Edukacja kulturalna i upowszechnianie kultury.
5. Obserwatorium kultury.
6. Promocja kultury polskiej za granicą.
7. Rozwój infrastruktury kultury i szkolnictwa artystycznego oraz wzrost efektywności.
8. Zarządzania kulturą.
9. Promesa Ministra Kultury.
10. Media z kulturą.
11. Rozwój inicjatyw lokalnych.
12. Znaki czasu.

Na rok 2016 Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego ogłosił następujące programy:

1. Wydarzenia artystyczne.
2. Kolekcje.
3. Promocja literatury i czytelnictwa.
4. Edukacja.
5. Obserwatorium kultury.
6. Dziedzictwo kulturowe.
7. Rozwój infrastruktury kultury .
8. Promesa Ministra Kultury.
9. Kultura dostępna.
10. 10. Promocja kultury polskiej za granicą 2017 - Promesa.

W dziedzinie „ochrony nad zabytkami” najważniejszą rolę odgrywają:

1. Program Dziedzictwa Kulturowego – celem programu jest ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego w kraju i za granicą, wspieranie działalności muzeów oraz popularyzacja kultury ludowej.

Podprogramy:

- a) Ochrona Zabytków,
- b) Wspieranie działań muzealnych,
- c) Kultura ludowa i tradycyjna,

- d) Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą,
- e) Ochrona zabytków archeologicznych,
- f) Miejsca Pamięci Narodowej.

2. Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Program „Dziedzictwo Kulturowe” realizowany jest w ramach dwóch komplementarnych priorytetów: rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych oraz rozwój kolekcji muzealnych.

Strategicznym celem pierwszego priorytetu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, poprawa stanu zachowania zabytków, zwiększanie narodowego zasobu dziedzictwa narodowego, kompleksowa rewitalizacja zabytków poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych, zwiększanie roli zabytków w rozwoju turystyki, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji oraz ich udostępnianie na cele publiczne. Ważne jest także zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę.

Kluczowe dla realizacji celów priorytetu są zadania prowadzące do zabezpieczenia, zachowania i utrwalenia substancji zabytku, w ramach priorytetu dofinansowania nie mogą zaś uzyskać projekty zakładające adaptację, przebudowę obiektów zabytkowych lub ich znaczącą rekonstrukcję. W pierwszej kolejności wsparcie otrzymywać będą obiekty najbardziej zagrożone oraz zabytki najcenniejsze wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego Ludzkości UNESCO, uznane za Pomniki Historii oraz te, posiadające wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Biorąc pod uwagę fakt, że priorytet ma charakter ogólnopolski, szczególny nacisk kładziony jest też na projekty uwzględniające rolę zabytków w rozwoju turystyki. Dlatego istotnym celem priorytetu jest kierowanie pomocy dla cennych obiektów położonych na terenach uboższych gospodarczo i turystycznie, czego efektem będzie zwiększenie dostępności do zabytków, podniesienie atrakcyjności regionów i wykorzystanie przez nie potencjału związanego z posiadanym dziedzictwem kulturowym.

Mimo że określone regulaminem zasady dopuszczają możliwość całkowitego finansowania zadania, to wsparcie takie będzie można otrzymać, tylko w szczególnych przypadkach, gdy zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną i naukową, wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac lub gdy stan zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac. Istotnym elementem brany pod uwagę przy ocenie organizatorów będzie ich doświadczenie, podejmowanie w przeszłości działań zmierzających do zabezpieczenia obiektu zabytkowego oraz umiejętność pozyskiwania innych niż ministerialne środków na realizację zadania, a także zdolność do maksymalnego wykorzystania w przyszłości potencjału dofinansowanej inwestycji.

Kluczowym efektem działań realizowanych w ramach priorytetu winno być stworzenie trwałych podstaw dla harmonijnego funkcjonowania obiektów zabytkowych we współczesnym, podlegającym dynamicznym, nierzadko nieodwracalnym zmianom otoczeniu. Dzięki realizacji nakreślonych wyżej celów obiekty zabytkowe, zachowując status materialnych świadectw minionych wieków, pozostaną integralną, pełnoprawną częścią czasów obecnych i przyszłych.

Priorytet finansowany jest ze środków przyznawanych na podstawie rozporządzenia Ministra Kultury z dnia 6 czerwca 2005 r. w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (t.j. Dz.U. z 2014 r., poz. 399).

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury zakłada działania na rzecz ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego szczególnie poprzez:

- a) aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe,
- b) tworzenie nowoczesnych rozwiązań organizacji finansów w sferze ochrony zabytków,
- c) rewaloryzację zabytków i ich adaptację na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i społeczne,
- d) zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości,
- e) edukację celem podniesienia świadomości społecznej w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego,
- f) ochronę i zachowanie dziedzictwa kulturowego przed nielegalnym wywozem za granicę.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami zgodny jest z Narodową Strategią Rozwoju Kultury NPK „Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego” i stanowi uszczegółowienie w zakresie dofinansowania zadań ze środków Ministra Kultury.

4.2. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE WOJEWÓDZTWA I POWIATU

Założenia wynikające ze Strategii Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2007-2020.

W grudniu 2005 r. Sejmik Województwa Kujawsko-Pomorskiego przyjął Strategię Rozwoju Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2007-2020, która stanowi aktualizację Wizji Rozwoju do roku 2010. Utrzymany został cel nadrzędny strategii województwa kujawsko-pomorskiego z czerwca 2000 r. obejmujący

poprawę konkurencyjności regionu i podniesienie poziomu życia mieszkańców przy respektowaniu zasad zrównoważonego rozwoju.

Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa pośród pięciu głównych celów strategii rozwoju województwa wymienia trzy bezpośrednio związane z potrzebami ochrony dóbr kultury:

- zachowanie wartości środowiska kulturalnego i przyrodniczego przy uwzględnieniu potrzeb przyszłych pokoleń,
- kształtowanie i utrzymanie ładu przestrzennego,
- pielęgnowanie polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej i kulturowej mieszkańców.

Przyjęta przez Sejmik Województwa Kujawsko-Pomorskiego „Strategia Rozwoju Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2007-2020” zawiera bardzo istotne elementy polityki w zakresie obejmującym ochronę i racjonalne korzystanie z zachowanego dziedzictwa kulturowego o znaczeniu krajowym, regionalnym i lokalnym.

Jako podstawowe działanie przyjęto poprawę ładu przestrzennego i prawidłowości struktur przestrzennych. Ma to przyczynić się do ochrony dziedzictwa kulturowego województwa. Działania ukierunkowane są też na wsparcie licznych działań, w tym opisu i inwentaryzacji zabytków, ich ochronę i rewitalizację, propagowanie dziedzictwa kulturowego, budowę infrastruktury zapewniającej ich bezpieczeństwo, promowanie tego bogactwa wśród mieszkańców oraz włączenie wiedzy w tym zakresie w programy kształcenia dzieci i młodzieży.

Jednym z ważniejszych działań wskazanych przez Strategię Rozwoju jest „Promocja dziedzictwa kulturowego”, którego nadrzędnym celem jest zachowanie dziedzictwa kulturowego oraz adaptacja dziedzictwa kulturowego do współczesnych potrzeb społecznych.

Kolejnym z celów jest także powstrzymanie degradacji wybranych obszarów o najwyższych wartościach, rozszerzenie ochrony w formule parków krajobrazowych oraz osiągnięcie postępu w społecznej wrażliwości na zagadnienia kształtowania krajobrazu.

Ochrona dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich ma przynieść utrzymanie regionalnego zróżnicowania krajobrazu architektonicznego, także ochronę najcenniejszych zespołów ruralistycznych, wykorzystanie skansenów jako atrakcji turystycznych i ośrodków kulturowych czy podniesienie konkurencyjności Kujawsko-Pomorskiej oferty agroturystycznej.

Ochrona zabytków i rewitalizacja zabudowy zabytkowej ma na celu ożywienie zabytkowych, historycznych elementów poszczególnych miejscowości, znalezienie użytkowników dla zdegradowanych obiektów o wysokich wartościach historycznych i artystycznych oraz szersze zaangażowanie sektora prywatnego w ochronę dziedzictwa kulturowego. Gminny Program Opieki nad Zabytkami zgodny jest ze Strategią Województwa Kujawsko-Pomorskiego.

Założenia wynikające ze Strategii Rozwoju Powiatu Tucholskiego.

Obowiązująca obecnie Strategia powiatu tucholskiego została zatwierdzona uchwałą z dnia 17.04.2016 r. i zastąpiła poprzednią pn. „Strategia rozwoju gmin: Cekcyn, Gostycyn, Kęsowo, Lubiewo, Śliwice, miasta Tuchola i pow. Tucholskiego”

1. Charakterystyka powiatu:

Powiat tucholski położony jest w północnej części województwa kujawsko-pomorskiego, utworzony w 1999 roku w ramach reformy administracyjnej. Jego siedzibą jest miasto Tuchola. W skład powiatu wchodzi: gmina miejsko-wiejska Tuchola i gminy wiejskie: Cekcyn, Gostycyn, Kęsowo, Lubiewo, Śliwice.

Powiat tucholski zajmuje powierzchnię 1075 km², położony jest w makroregionie Pojezierzy Południowopomorskich w jego południowo-wschodniej części. Na terenie powiatu wyróżnia się cztery jednostki rangi mezoregionalnej, różniące się genezą i właściwościami krajobrazu. Część zachodnia zaliczana jest do Pojezierza Krajeńskiego (314.69), część południowo-wschodnia – do Wysoczyzny Świeckiej (314.71). Północne i wschodnie rejony powiatu należą do dużego regionu Borów Tucholskich (314.71), a położona centralnie, wysunięta na południe jednostka to Dolina Brdy (314.72). W podziale hydrograficznym ok. 80% powierzchni powiatu należy do zlewni Brdy. Część wschodnia, na wschód od jez. Długiego, Brzozia, Lubiewic, z jez. Okońskim odwadniana jest do Wdy. Z pozycji regionalizacji klimatycznej cały powiat został zaliczony do regionu Pomorza Pomorskiego.

Powiat Tucholski cechuje się bardzo dużą powierzchnią terenów objętych różnymi formami ochrony przyrody i krajobrazu. Na terenie powiatu występują następujące formy ochrony: rezerwat przyrody, park krajobrazowy, obszar krajobrazu chronionego, zespół przyrodniczo-krajobrazowy (Dolina rzeki Prusiny), użytek ekologiczny, pomnik przyrody. Na terenie powiatu tucholskiego znajduje się większość z wymienionych w ustawie form ochrony przyrody. Obszar powiatu zawiera się w dużej części w granicach Tucholskiego Parku Krajobrazowego. Łączna powierzchnia obszarów chronionych przekracza 58% powierzchni powiatu. Tucholski Park Krajobrazowy jest miejscem rozrodu i regularnego przebywania około

123 gatunków ptaków. Ponadto spośród gatunków na terenie TPK 3 gatunki (kania ruda, bieluń, derkacz) uznane są za gatunki zagrożone w skali świata, 16 gatunków jest zagrożonych na całym lub w znacznej części swojego europejskiego arealu, 2 gatunki są skrajnie zagrożone w skali kraju, - 18 gatunków jest silnie zagrożonych w skali kraju, 17 gatunków stanowi grupę gatunków przebywających w Polsce. Swoiste cechy krajobrazu mające znaczenie dla zachowania unikatowych typów środowiska zdecydowały o utworzeniu na terenie powiatu następujących form ochrony przyrody: rezerваты przyrody, pomniki przyrody, użytki ekologiczne, obszary chronionego krajobrazu, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe.

Na terenie powiatu znajdują się znaczne ilości zabytków kultury materialnej w tym liczne dwory, pałace, ruiny zamków, obiekty sakralne i inne.

2. Wizja przyszłości i cel rozwoju powiatu.

Wizja strategii jest przełożeniem idei ekorozwoju na obraz funkcjonowania powiatu w przyszłości - zakłada:

Ład ekologiczny

- rozwinięta ekologicznie turystyka,
- utworzone parki krajobrazowe,
- stworzona mapa pomników przyrody.

Ład gospodarczy

- wykorzystane walory przyrodnicze i kulturowe powiatu,
- wyznaczone i urządzone trasy turystyczne.

Ład przestrzenny

- integrowane działania w przestrzeni architektoniczne, planistyczne, projektowe,
- chronione zabytki,
- rozwinięte formy zagospodarowania turystycznego i rekreacyjnego,
- podniesiony poziom estetyki miast i wsi.

3. Cele strategii:

- a) wykorzystanie walorów przyrodniczych i kulturowych powiatu dla rozwoju turystyki,
- b) budowa nowych, modernizacja istniejących oraz promocja szlaków turystycznych,
- c) realizacja wspólnego i skutecznego programu promocji powiatu i gmin.

Strategia powiatu obejmuje wsparcie dla poczynań związanych z inwentaryzacją i ochroną dziedzictwa kulturowego. Działania administracyjne skierowane są na ratowanie zabytków, zapewnienie im bezpieczeństwa, zagospodarowania, właściwego użytkowania oraz propagowania wśród społeczeństwa powiatu bydgoskiego. Wyznaczona została temu obszarowi i jego władzom rola turystycznego zagospodarowania terenu, gdyż bogaty jest w liczne zabytki i chronione prawem krajobrazy.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami zgodny jest ze Strategią Powiatu Tucholskiego.

Założenia wynikające z Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Kujawsko-Pomorskiego.

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa kujawsko-pomorskiego został uchwalony Uchwałą Sejmiku Województwa Kujawsko-Pomorskiego Nr XI/135/03 z dnia 26 czerwca 2003 r. W 2006 r. i 2014 dokonano jego oceny i wykonano raport o stanie zagospodarowania i zmian.

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa Kujawsko-Pomorskiego wyznaczył cele polityki przestrzennej, zasady ich realizacji i określał kierunki działań w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego.

Przyjęto w planie ogólne zasady kompleksowych działań ochrony i rewaloryzacji zabytków, a także promowanie regionalnych walorów dziedzictwa kulturowego.

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa Kujawsko-Pomorskiego obejmuje:

1. Uwarunkowania środowiska kulturowego.

Województwo charakteryzuje się znacznym bogactwem materialnego dziedzictwa kulturowego. Wśród obiektów pozostających pod ochroną konserwatorską znajdują się:

- a) obiekty budownictwa i architektury, w tym obiekty zabudowy mieszkalnej, sakralnej, budownictwa obronnego, użyteczności publicznej i zabudowy przemysłowej,
- b) cmentarze,
- c) zabytkową zielenią,
- d) zabytki archeologiczne;

2. Obszary w obrębie województwa specyficzne kulturowo:

- a) obszary należące do historycznej Ziemi Chełmińskiej - czyli Toruń, Chełmno, Chełmża, Brodnica, Grudziądz,
- b) obszary związane z dziedzictwem Piastów architektury romańskiej czyli Biskupin, Mogilno, Kruszwica, Strzelno,
- c) obszar Pałuk, Kujaw czy ziemi Krajeńskiej i Borowiackiej,

- d) obszar dawnego osadnictwa holenderskiego w dolinie Wisły (np. Chrystkowo, Nieszawka, Sosnówka),
- e) pozostałe obszary (np. Doliny Drwęcy, Osy, Wisły, Brdy).

Podstawowym elementem struktury osadniczej i gospodarczej województwa jest aglomeracja tworzona przez Bydgoszcz i Toruń ze względu na fakt, że koncentruje ona znaczącą część ogółu mieszkańców, potencjału gospodarczego i społecznego oraz zagospodarowania w zakresie infrastruktury technicznej i komunikacyjnej. Do obszaru aglomeracji należy 27 gmin, w tym też Gmina Kęsowo;

3. Walory przyrodniczo-turystyczne.

Potencjał rozwojowy województwa kujawsko-pomorskiego to zarówno atrakcyjność zasobów środowiska naturalnego, jak i bogactwo środowiska kulturowego.

Mimo że większość terenów jest już w znacznym stopniu zainwestowana i użytkowana, to istnieją jeszcze potencjalne obszary rozwoju turystycznego.

W oparciu o waloryzację walorów przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych wyróżniono najatrakcyjniejsze obszary, a wśród nich przede wszystkim Bory Tucholskie i rzeka Brda z dopływami.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami zgodny jest z Planem zagospodarowania przestrzennego Województwa Kujawsko-Pomorskiego

5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami programowymi wyznaczającymi kierunki polityki Gminy Kęsowo.

Analiza dokumentów programowych.

Program opieki nad zabytkami oparty jest i zbieżny z dokumentami o charakterze strategicznym i opracowaniami wyznaczającymi kierunki polityki przestrzennej gminy, takimi jak:

1. Strategia Rozwoju Gminy Kęsowo (przyjęta Uchwałą Nr XII/67/2007 Rady Gminy w Kęsowie z dn. 18.10.2007 r.);
2. Wieloletnia Prognoza Finansowa Gminy Kęsowo na lata 2016-2024 (przyjęta Uchwałą Nr XV/87/2015 Rady Gminy w Kęsowie z dn. 29.12.2015 r.);
3. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Kęsowo (przyjęte Uchwałą Nr XIX/115/2012 Rady Gminy w Kęsowie z dn. 27.09.2012 r., ze zmianami Uchwałą Nr XIX/110/2016 Rady Gminy w Kęsowie z dn. 28.04.2016 r.);
4. Plany Odnowy Miejscowości w Gminie.

1. Strategia Rozwoju Gminy Kęsowo opracowana została celem wyznaczenia ogólnych kierunków działań.

Strategia ustala cele rozwojowe gminy Kęsowo perspektywie najbliższych lat. Realizacja strategii rozwoju gminy to efektywne i racjonalne zarządzanie jej zasobami i potencjałami poprzez spójną koncepcję rozwoju we wszystkich najważniejszych dziedzinach. Ze względu na atrakcyjne zasoby przyrodnicze, gmina Kęsowo będzie podlegała w ciągu najbliższych kilkunastu lat dynamicznym zmianom, które zadecydują o jej nowym obliczu.

Gmina Kęsowo położona jest w północno-zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego, w zachodniej części powiatu tucholskiego (siedziba gminy leży w odległości ok. 12 km od centrum Tucholi). Powierzchnia geodezyjna gminy wynosi 109,22 km², natomiast powierzchnia ewidencyjna 109,12 km², co lokuje ją wśród gmin średniej wielkości w województwie kujawsko-pomorskim. Liczba ludności gminy wynosi 4 524 (2015 r.), natomiast gęstość zaludnienia - 42 osób na km². Kęsowo jest najmniejszą gminą w powiecie tucholskim pod względem liczby ludności. Pod względem fizyczno-geograficznym, gmina leży w podprovincji Pojezierzy Południowobałtyckich, makroregionie Pojezierzy Południowopomorskich, mezoregionie - Pojezierza Krajeńskiego. Gmina ma charakter rolniczy, jednak cechuje się zaledwie przeciętnymi warunkami rozwoju rolnictwa. Należy się spodziewać, że istotny wpływ na dalszy rozwój może mieć włączenie znacznej części gminy w system obszarów chronionych (w granice Krajeńskiego Parku Krajobrazowego), co może mieć wpływ na aktywizację turystyczną oraz rozwój ekologicznych form rolnictwa. W strukturze użytkowania gruntów zaznacza się mały udział lasów (tylko 13%) i bardzo duży udział użytków rolnych (78%). Jest to sytuacja bardzo nietypowa, na tle silnie zalesionego powiatu tucholskiego, gdzie lasy i grunty leśne stanowią prawie połowę ogólnej powierzchni.

Na ogólną powierzchnię gruntów w gminie (10 922 ha) składają się użytki rolne zajmujące ok. 8,5 tys. ha (czyli 78% całości), lasy i grunty leśne - 1373 ha (13% co jest wskaźnikiem bardzo niskim w tej części województwa i znacznie niższym od średniej wojewódzkiej), pozostałe grunty i nieużytki - zajmujące razem 1055 ha (9%). Gmina ma więc typowo rolniczy charakter, jednak z bardzo dużym udziałem użytków zielonych.

Według danych gmina Kęsowo obejmuje obszar 10 922 ha, w którym użytki rolne liczą 8494 ha, grunty leśne 1373 ha, grunty pod zabudowaniami zajmują 338 ha, pod wodami 280 ha, grunty pod użytkami ekologicznymi 69 ha, nieużytki 367 ha.

Na terenie gminy ochronie podlegają:

- tereny leżące w granicach Krajeńskiego Parku Krajobrazowego,
- Obszary Specjalnej Ochrony Natura 2000,
- tereny leżące w granicach Rezerwatu Biosfery Bory Tucholskie,
- użytki ekologiczne,
- parki podworskie,
- pomniki przyrody,
- lasy zaliczone do kategorii ochronnych,
- grunty organiczne,
- grunty najwyższych klas
- wody powierzchniowe.

Czynnikami rozwoju Gminy są zasoby przyrodniczo-krajobrazowe. Na potrzeby Strategii przeprowadzono bilans słabych i mocnych stron, szans i zagrożeń rozwoju gminy. Bogatą historię gminy, liczne zabytki kultury materialnej i położenie krajobrazowe oraz potencjał z tego wynikający uznano za silne strony Gminy Kęsowo. W oparciu o zasoby materialnego dziedzictwa kulturowego określono rozwój turystyki, który stanowić ma o szansach rozwoju.

Do głównych zadań strategicznych włączono:

- a) ochronę środowiska kulturowego i naturalnego,
- b) wzbogacenie atrakcyjności turystycznej gminy Kęsowo poprzez wykorzystanie walorów historyczno-zabytkowych i krajobrazowych w gminie oraz poprawę jej wizerunku,
- c) nasycenie wiejskich obszarów gminy formami turystyki aktywnej, poprzez wykorzystanie istniejących zabytków i walorów przyrodniczych oraz rozbudowę infrastruktury turystycznej,
- d) kontynuacja i rozpoczęcie odbudowy, remontów i rewitalizacji obiektów zabytkowych,
- e) zagospodarowanie turystyczno-rekreacyjne terenów, stworzenie infrastruktury dla turystyki oraz bazy wypadowej dla okolicznych mieszkańców,
- f) prowadzenie działań mających na celu poprawę estetyki wsi.

Strategia Rozwoju Gminy Kęsowo przewiduje ponadto:

1. Podtrzymywanie historycznej i patriotycznej świadomości mieszkańców gminy,
2. Wspieranie działalności zespołów i kół ludowych,
3. Współpracę z sąsiednimi gminami w dziedzinie kultury i turystyki.

Określono ponadto działania niezbędne dla podniesienia dostępności do zasobów dziedzictwa kulturowego:

1. udostępnianie obiektów atrakcyjnych historycznie i turystycznie,
2. rozbudowę Punktów Informacji Turystycznej,
3. zorganizowanie wystaw archeologicznych i historycznych promujących gminę.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami wpisuje się ponadto w cele szczegółowe Strategii, w tym „Wykorzystanie walorów przyrodniczych i kulturowych gminy dla rozwoju turystyki i agroturystyki”.

2. Wieloletnia Prognoza Finansowa Gminy Kęsowo na lata 2016-2024

Wieloletnia Prognoza Finansowa Gminy Kęsowo została zatwierdzona uchwałą rady Gminy Kęsowo nr XIX/108/2016 ze zmianami i w jej części podjęto finansowanie szeregu zadań wskazanych do realizacji na ten okres w tym też inwestycje konieczne dla zachowania dziedzictwa kulturowego.

3. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Kęsowo.

Główne cele, zasady i zadania polityki przestrzennej, jak również instrumenty jej realizacji, wobec środowiska kulturowego, wyznaczone zostały w obowiązującym Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Kęsowo zostało opracowane na podstawie:

- art. 18 ust. 2 pkt 5 Ustawy z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie gminnym (tekst jednolity Dz.U. z 2001 roku Nr 142, poz. 1591 z późn. zm.),
- art. 9 ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. Nr 80, poz. 717 z późn. zm.),
- uchwała Nr XXIX/160/2009 Rady Gminy w Kęsowie z dnia 25 czerwca 2009 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania gminy Kęsowo.

W Studium dokonano aktualizacji i określono kierunki zagospodarowania przestrzennego polegające na ustaleniu lokalnych zasad organizacji struktury przestrzennej gminy przy równoczesnym uwzględnieniu wymagań dotyczących ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego, rozmieszczeniu infrastruktury technicznej i społecznej oraz uwzględnieniu podstawowych elementów sieci osadniczej. Ustalenia Studium zmierzały do optymalnego wykorzystania uwarunkowań przestrzennych gminy w celu osiągnięcia

wyznaczonych kierunków jego rozwoju. Generalną zasadą kształtowania i zagospodarowania przestrzeni gminy są reguły określające rozwój zrównoważony. Pojęcie to określa rozwój przestrzenny, gospodarczy, społeczny i kulturowy, który harmonizuje z uwarunkowaniami przyrodniczymi ograniczając jednocześnie degradację przyrody i nie naruszając możliwości zaspokajania potrzeb przyszłych pokoleń.

Ponadto w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Kęsowo:

1. Uwzględniono i wskazano tereny, jak i obiekty chronione na podstawie przepisów szczególnych, dotyczące obiektów, zespołów i założeń ujętych w rejestrze zabytków oraz ujętych w ewidencji zabytków. Ustalono także zakres i zasady ochrony w/w obiektów.
2. Dokonano oceny zagrożeń wartości środowiska kulturowego.
3. Wskazano konieczność uporządkowania przestrzennego wielu miejscowości, wskazując jako zagrożenie, wprowadzanie nowej zabudowy do historycznej, bez zachowania zasad ochrony konserwatorskiej oraz brak remontów wielu obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie gminy Kęsowo.

W Studium wyznaczone zostały kierunki i zasady działania wobec zasobów kulturowych które gmina powinna przyjąć:

1. Bezwzględne przestrzeganie stref ochrony konserwatorskiej i wynikających z nich obowiązków ścisłej współpracy z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków;
2. Uzgadnianie z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków wszelkich prac ziemnych w rejonie stref ochrony archeologicznej i stanowisk archeologicznych;
3. Wnioskowanie tworzenia nowych stref ochrony konserwatorskiej przy ścisłej współpracy z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków;
4. Utworzenie kompletnej ewidencji obiektów (architektury, zabytków techniki, krajobrazów komponowanych, obiektów archeologicznych);
5. Tworzenie długofalowych projektów zagospodarowania obszarów o dużych wartościach kulturowych;
6. Czynne wspieranie przez Urząd Gminy działań zmierzających do utrzymania lub przywrócenia jak najlepszego stanu terenom i obiektom o wysokiej wartości kulturowej lub zabytkowej wskazanym przez instytucje powołane do opieki na danym terenie;
7. Harmonijne wkomponowanie w krajobraz obiektów nowych (zwłaszcza związanych ze strefą gospodarczą i użyteczności publicznych), znacznie odbiegających od modelu zabudowy tradycyjnej;
8. Kontynuacja form zabudowy tradycyjnej w zabudowie współczesnej;
9. Unikanie zabudowy wielkogabarytowej w bezpośrednim sąsiedztwie obiektów i zespołów zabytkowych;
10. Tworzenie neutralnych pasów zieleni (filtrów) wokół zespołów o szczególnej wartości w oparciu o wyznaczone strefy ochrony konserwatorskiej;
11. Zharmonizowanie tzw. małej architektury z istniejącymi formami zabudowy oraz prawidłowe wkomponowanie poszczególnych obiektów w obszary o dużych walorach krajobrazowo-kulturowych;
12. Przeciwdziałanie samowoli budowlanej, a zwłaszcza dotyczącej prac przy obiektach zabytkowych.

W Studium wyznaczono następujące strefy ochrony konserwatorskiej, proponowane do uwzględnienia przy opracowywaniu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego:

Strefa „A” – pełnej ochrony konserwatorskiej dla obiektów wpisanych do rejestru zabytków: park w Brzuchowie, zespół kościoła w Jeleńcu (kościół i cmentarz); zespół kościoła ewangelickiego ob. rzym.-kat. pw. św. Bernarda: kościół, pastorówka (ob. plebania), budynek gospodarczy; dwór i park w Tuchółce i dwór w Żalnie.

Strefa „A1” – ścisłej ochrony konserwatorskiej : założenie dworsko-parkowe: w Brzuchowie, Kęsowie, Krajenkach, Nowym Żalnie, Piastoszynie I, Tuchółce, Żalnie.

Strefa „B1” – ochrony struktur przestrzennych o wartości kulturowej, którą obejmuje się tereny historyczne założeń dworsko – parkowych w Bralewnicy, Piastoszynie II, Sicinach, Wieszczykach i cmentarzy: w Brzuchowie, Drożdzienicy, Jeleńcu, Kęsowie, Pamiętowie, Przymuszewie i Żalnie.

Strefa „B2” – ochrony konserwatorskiej struktur przestrzennych o wartościach kulturowych: Adamkowo, Drożdżenica, Grochowo, Jeleńc, Kęsowo, Obrowo, Pamiętowo, Przymuszewo, Siciny, Żalno - Żalno Stacja.

Strefa „E” – ochrony ekspozycji zabytkowych i historycznych założeń dworsko-parkowych oraz układów ruralistycznych o zachowanym układzie i zabudowie o wartościach zabytkowych

Strefa „AW” – ścisłej ochrony archeologicznej obejmującej tereny o rozpoznanej zawartości relikwów archeologicznych. – grodzisko nizinne w Obrowie.

Strefa „W” – strefa ochrony archeologicznej obejmująca rozpoznane i potencjalne obszary występowania stanowisk archeologicznych.

W Studium także określono zasady ochrony wartości zasobów kulturowych obowiązujące w poszczególnych strefach.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami zgodny jest ze Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Kęsowo.

4. Plany Odnowy Miejscowości w gminie.

Uchwałą nr XXVI/146/2009 z dnia 19.02.2009 r. Rady Gminy Kęsowo zatwierdzono „Plany Odnowy miejscowości: Kęsowo, Jeleńcz, Tuchółka, Obrowo, Przymuszewo i Pamiętowo”, oraz Uchwałą Nr XV/91/2015 z dnia 29.12.2015 r. „Plan Odnowy Bralewnicy na lata 2016-2021”.

Plany Odnowy Miejscowości przygotowane zostały zgodnie z wytycznymi Rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi (z dnia 14 lutego 2008 r. z późn. zm.) w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Odnowa i rozwój wsi” objętego PROW na lata 2007-2013, zgodne są ze Strategią rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na lata 2007-2013 (z elementami prognozy do roku 2010) – dokumentem przyjętym przez Radę Ministrów 29 czerwca 2005 r. Opracowania te stanowią obowiązkowy załącznik do wniosku o dofinansowanie realizacji projektów.

W opracowaniach sporządzonych dla miejscowości gminy Kęsowo szeroko jest ujęta historia miejscowości, opis układu przestrzennego, jak również dołączane są wykazy obiektów zabytkowych. Plany te są każdorazowo uchwalane przez Radę Gminy. W dokumentach uwzględniono silne i słabe strony poszczególnych miejscowości oraz określono zadania związane np. z remontami obiektów zabytkowych.

Władze samorządowe określając kierunki rozwoju gminy oraz prowadząc politykę inwestycyjną, dążą do zapewnienia zgodności z dokumentami strategicznymi sporządzonymi na szczeblu powiatowym, wojewódzkim czy krajowym. Jednak dokumenty o zasięgu gminnym odzwierciedlają lokalne potrzeby i możliwości finansowe.

Opracowane Plany Odnowy miejscowości w gminie Kęsowo pozwalają na zintegrowanie projektów inwestycyjnych z planem finansowym. Lokalne programy stwarzają nie tylko możliwość optymalnego planowania i zarządzania w zakresie polityki inwestycyjnej, ale również na pozyskanie środków zewnętrznych na finansowanie inwestycji gminnych.

Plany Odnowy wskazały następujące cele:

1. Pobudzenie aktywności społecznej i gospodarczej;
2. Zwiększenie potencjału turystycznego poszczególnych miejscowości gminy Kęsowo – zwiększenie atrakcyjności inwestycyjnej i osiedleńczej;
3. Zwiększenie innowacyjności gospodarki lokalnej;
4. Zachowanie i rozwinięcie walorów środowiska przyrodniczego i kulturowego;
5. Kształtowanie nowego ładu przestrzennego;
6. Poprawa form, metod i efektów organizacji, zarządzania i finansowania gminy.

Realizacja zapisów przyczyni się także do ograniczenia dysproporcji w zakresie przestrzennym oraz społeczno-gospodarczym do dominujących, pozostałych ośrodków w powiecie i województwie. Plany odnowy wpisują się w zapisy działań, których zasadniczym celem jest ożywienie społeczno-gospodarcze, w tym także zwiększanie potencjału turystycznego, poprzez wsparcie kompleksowych projektów działań technicznych takich jak remonty, modernizacja infrastruktury podstawowej oraz renowacja zabudowy, w tym poszczególnych obiektów służących działaniom z zakresu kultury o wartości architektonicznej i znaczeniu historycznym.

Plany Odnowy korespondują z celem nadrzędnym planu zagospodarowania przestrzennego województwa kujawsko-pomorskiego, którym jest zbudowanie struktur funkcjonalno-przestrzennych podnoszących konkurencyjność regionu i jakość życia mieszkańców.

Dzięki poprawie stanu infrastruktury i zabudowy, w tym zabytków oraz estetyki przestrzeni oczekiwana jest ogólna poprawa wizerunku Gminy i wzrost jego atrakcyjności dla inwestorów, turystów oraz samych mieszkańców.

Efektom tego może być wzrost społeczno-gospodarczy gminy oraz długofalowo ogólna poprawa warunków życia na tym terenie. Dzięki rozwojowi infrastruktury Gmina i jej zasoby staną się lepiej dostępne, a tym samym zostanie stworzona możliwość do pełnego wykorzystania ich potencjału.

Wykorzystanie walorów przyrodniczych i kulturowych na potrzeby turystyki na może pozytywnie wpłynąć na poprawę stanu środowiska naturalnego, renowacji zabytkowych obiektów i promocję Gminy.

Cele Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami pokrywają się z celami Planów Odnowy Miejscowości w gminie Kęsowo oraz z priorytetami i działaniami Programu Rozwoju Województwa Kujawsko-Pomorskiego:

5.2. CHAKTERYSTYKA ZASOBÓW ORAZ ANALIZA STANU DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY KĘSOWO

Na dziedzictwo kulturowe gminy składa się: krajobraz kulturowy, układy ruralistyczne, dzieła architektury i budownictwa (obiekty sakralne, rezydencjonalne, budynki użyteczności publicznej, obiekty obronne) zabytki

techniki, parki i ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni, cmentarze oraz miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź upamiętniające działalność wybitnych osobistości oraz zabytki ruchome, zabytki w zbiorach muzealnych, zabytki archeologiczne. I dziedzictwo niematerialne.

5.2.1. Zarys historii gminy Kęsowo

Gmina Kęsowo leży w południowo-wschodniej części Pojezierza Pomorskiego. Administracyjnie należy do województwa kujawsko-pomorskiego oraz zachodniej części powiatu tucholskiego. Jest niejako wciśnięta między Bory Tucholskie, a Krajnę. Graniczy z następującymi gminami: Kamieniem Krajeńskim, Tucholą, Gostycynem, Sępólnem Krajeńskim oraz z Chojnicami (należącymi do woj. pomorskiego). W skład gminy wchodzi 10 sołectw utworzonych z 19 miejscowości. Są to następujące sołectwa:

- 1.1. Drożdzienica (wsie: Drożdzienica, Ludwichowo),
- 2.2. Grochowo (wieś Grochowo),
- 3.3. Jeleńcz (wsie: Jeleńcz, Tuchółka),
- 4.4. Kęsowo (wsie: Kęsowo, Siciny, Sicinki),
- 5.5. Obrowo (wieś: Obrowo),
- 6.6. Pamiętowo (wsie: Pamiętowo, Adamkowo),
- 7.7. Piastoszyn (wieś Piastoszyn),
- 8.8. Przymuszewo (wsie: Przymuszewo, Krajenki),
- 9.9. Wieszczyce (wsie: Wieszczyce, Bralewnica, Brzuchowo),
- 10.10. Żalno (wsie: Żalno, Nowe Żalno).

Od zarania swoich dziejów teren obecnej gminy należał do obszaru pogranicza terytorialnego jak i kulturowo etnicznego. To właśnie tutaj ściierały się żywioły pomorskie i wielkopolskie, jak i polsko-krzyżackie, a mieszkająca na tym obszarze ludność borowiacka jak i po części krajeńska, tworzyła swoiste relacje z napływającą na przestrzeni wieków ludnością niemiecką oraz żydowską. To właśnie te relacje i wynikające z nich wydarzenia historyczne wpisane w przestrzeń przyrodniczo-geograficzną wpłynęły na ukształtowanie kulturowe tej ziemi.

Pierwszych informacji na temat dziejów tych ziem dostarczają nam badania archeologiczne, bowiem dzięki nim można podjąć próbę odtworzenia sieci osadniczej w czasach, gdy jeszcze na temat tego obszaru źródła pisane milczały. Stosunkowo najwięcej informacji dotyczy znalezisk o charakterze grzebalnym (cmentarzyska grobów skrzynkowych, bądź pojedyncze groby np. w Bralewnicy).

Początki osadnictwa (Piastoszyn i Żalno) na terenie gminy przypadają już na młodszą epokę kamienną (neolit), tj. 3000-1800 lat p.n.e. Odkryto tutaj również osady kultury pucharów lejkowatych (Piastoszyn). We wczesnym średniowieczu nastąpił dalszy rozwój osadnictwa, o czym świadczą liczne stanowiska archeologiczne, wskazujące na istnienie osad w: Obrowie, Piastoszynie, Żalnie, Grochowie i Przymuszewie. Wśród łąk pod Obrowem znajdują się ślady po grodzie obronnym z okresu VIII-X w. Wczesnośredniowieczne grodzisko nizinne o kształcie nieregularnego owalu, położone na rozległej kępie, wśród podmokłych łąk i bagien, w odległości ok. 1,5 km na południowy-wschód od wsi, opodal Jeziora Zamkowego. Obwiedzione pierścieniowatym wałem wchodziło w skład plemiennej, południowej rubieży pomorskiej. Upadek grodu nastąpił pod koniec X w., kiedy został opuszczony, być może w wyniku podnoszenia się poziomu wód, znajdującego się blisko jeziora.

Z końca XIII w. pochodzą pierwsze dokumenty osadnicze i nadaniowe dotyczące wsi Drożdzienica (1288r.) i Bralewnica (1300 r.). Wciągu wieku XIV pojawiają się dokumenty, w których Zakon Krzyżacki jako nowy władca Pomorza Gdańskiego dokonuje licznych nadań i lokacji wsi. Dotyczy to: Adamkowa, Brzuchowa, Grochowa, Kęsowa, Obrowa, Pamiętowa, Piastoszyna, Sicin, Tuchółki, Wieszczyce i Żalna. Wsie były własnością: rycerską, kościelną lub chłopską, z przewagą tej pierwszej.

Teren obecnej gminy podlegał władzy Zakonu od 1309 r. do 1454 r. Piastoszyn i Grochowo w pierwszej połowie XV wieku zostały objęte osadnictwem niemieckim, które miało zaludnić opustoszałe w wyniku wojny polsko-krzyżackiej 1432-1433 wsie. Grupę osadniczą w tych i kilku innych wsiach, w tym też później Obrowo, nazwano w XIX wieku Kosznajdami, a tereny Kosznajderią.

Rządy krzyżackie na Pomorzu przyniosły rozwój gospodarczy i rozbudowę sieci parafialnej. Kęsowo jako wieś rycerska znalazła się w granicach parafii Jeleńcz, której powstanie datuje się na schyłek XV wieku. Po wojnie trzynastoletniej 1454-1466 Jeleńcz stał się wsią królewską. W 2 poł. XVII w. przy parafii Jeleńcz istniała szkoła parafialna.

W II poł. XIV w. w sąsiedztwie Kęsowa zwanego Wielkim istnieje Kęsowo Małe zwane też Kęsówkiem, przylegające od zachodu do jeziora Kęsowo. Źródła pozwalają sądzić, że była to wtedy wieś włościańska(chłopska).

W czasach nowożytnych włączone do Polski posiadłości Zakonu nazwano Prusami Królewskimi i ustanowiono tu stosowne jednostki administracyjne oraz urzędy. Pomorze Gdańskie stało się województwem

pomorskim, podzielonym na 8 powiatów. Tereny obecnej gminy Kęsowo znalazły się w powiecie tucholskim. W okresie władzy polskiej (do 1772 r.) utrwalił się podział majątkowy na:

- a) dobra królewskie,
- b) dobra szlacheckie,
- c) własność kościelną i miejską.

Wsie gminy Kęsowo to przede wszystkim dobra królewskie i szlacheckie. Jedyne Obrowo przez krótki czas było własnością miejską.

Najznaczniejszymi posiadłościami szlacheckimi były Wielkie i Małe Kęsowo oraz Żalno. W XVI wieku Kęsowo miało trzech właścicieli. Byli to: Kęsowscy, Grabowscy i Żukowscy. Z kolei w Kęsówku mamy: Kęsowskich, Sicińskich i Linowskich. Z Kęsowskich, którzy posiadali najwięcej łąnów pochodził Aleksander Kęsowski, opat klasztoru w Oliwie, świadek pokoju polsko-szwedzkiego zawartego w Oliwie w 1660r. Kęsowscy pozostawali właścicielami większości Kęsowa i Kęsówka też w wieku XVII ale w przypadku Kęsowa dzielili je ze Słupeckim, Paleckim i Garczyńskimi. W XVIII stuleciu obie wsie nabyli Kalkstein-Stolińscy. W 1762r. zmarł bezpotomnie Melchior Kalkstein-Stoliński, a majątek odziedziczyła wdowa po nim Ludwika z Czapskich. To ona w 1762r. ufundowała w kęsowskim dworze kaplicę, którą poświęcił proboszcz z Jeleńcza.

Dobra żaleńskie w XVI w. w części dzierżawił Jan Wysocki z Wysokiej, posiadaczami reszty byli Żalińscy. W ciągu stulecia Żalińscy objęli całość Żalna i pozostali jego właścicielami do schyłku pierwszej połowy XVII wieku. W następnych latach posiadał je Grylewski, a przed rokiem 1744 kasztelan gdański Józef Bernard Pruszek. To on urządził we dworze kaplicę, w której mogły być odprawiane msze. Prusakowie posiadali Żalno przez około 100 lat.

W okresie konfederacji barskiej (1768-1772) w okolicach Żalna rozegrała się potyczka między konfederatami a wojskiem pruskim zakończona zwycięstwem konfederatów.

Pozostałe wsie szlacheckie i ich właściciele to:

- Adamkowo w posiadaniu Wałdowskich,
- Brzuchowo - Trzciny, później Żalińscy, w XVII w. też Stanisławski, a pod koniec wieku XVIII Komierowscy,
- Drozdzienica-Żaliński, Darpowski i Obarski, w XVIII w. Czapscy,
- Grochowo - Żalińscy, w XVIII w. Ostrowscy,
- Obrowo - Dunnerowie, potem miasto Chojnice, a od 1571 r. starostowie tucholscy, w XVIII w. część Obrowa otrzymali Kosznajdrzy,
- Pamiętowo - Darpowscy, w XVII w. też Heydensteinowie i Konarski, w XVIII Zielińscy,
- Siciny-Sicińscy, w XVII w. Radzimski i Grylewski,
- Tuchółka - Golińscy, Jeżewscy, Tuchołkowie, a w XVII w. Garczyński i Stanisławski potem Pruszek,
- Wieszczyce - Łyskowscy, Wieccy i Wieszczyccy; w XVII w. Fałęcki; w XVIII w. Komierowscy,
- Krajenki - wzmiankowane w XVII w. jako folwark Kęsowa, w XVIII w. własność Kalkstein-Stolińskich.

Dobrami królewskimi stały się po wojnie trzynastoletniej wsie zakonne: Grochowo, Jeleńcz oraz Piastoszyn wieś i folwark. Jednakże w II poł. XVI w. Grochowo przeszło w prywatne ręce, zaś królewską wsią stała się Bralewnica. Założono tu folwark. Jeleńcz zamieszkiwali gburzy i zagrodnicy. We wsi istniała karczma. Część gruntów należała do parafii (2 włóki). Piastoszyn wieś nazywany niemieckim zamieszkiwali gburzy. Na czele wsi stał sołtys. We wsi była karczma. W oddalonym od wsi folwarku zatrudniano 6 osób, wśród których był urzędnik pilnujący pracy na folwarku.

W XVII wieku własność królewska pozostawała bez zmian. Jeleńcz mocno zniszczony podczas potopu szwedzkiego miał sporo pustych włók. Również gburzy Piastoszyn przeżywał kłopoty ludnościowe. Po wojnach szwedzkich z 14 gburów pozostało 8. We wsi była 1 włóka wybraniecka.

Jako folwark królewski pod koniec wieku pojawia się Obrowo. W XVIII w. część folwarcznych gruntów otrzymali Kosznajdrzy.

W XVIII w. w dobrach królewskich zachodziły zmiany. Nastąpiło oczyszczanie zamiast odrobku. Podupadły kościół w Jeleńczu z 1713r. został w 1767 r. zastąpiony nowym pod wezwaniem św. Wojciecha.

Pierwszy rozbiór Polski w 1772r. spowodował przejście ziemi pomorskiej przez Prusy. Nowe władze zmieniły podział administracyjny obszaru, wprowadziły swoje instytucje zarządzające, dokonały spisu ludności i majątku (tzw. kataster pruski). Stopniowo wprowadzały język niemiecki do urzędów i szkół, nazewnictwo niemieckie miast i wsi, też niemiecką pisownię imion i nazwisk. Zmieniały się stosunki ludnościowe i własnościowe-wzrost liczby ludności niemieckiej i jej stanu posiadania. Stosunki religijne też uległy zmianie, następował wzrost roli wyznania ewangelickiego.

Likwidacja powiatu tucholskiego spowodowała, że tereny gminy Kęsowo znalazły się w powiecie chojnickim. Dopiero w 1875 roku reaktywowano powiat tucholski z większą częścią wsi gminy.

Własność ziemską polskiej szlachty zmniejszyła się na rzecz niemieckiej. W początkach XIX w. w rękach niemieckich było ok. 25% majątków ziemskich, a w latach kolejnych procent ten wzrastał. Dwór i folwark w Kęsowie nabyła rodzina Wehr i utrzymała go do 1945r., chociaż zmniejszono obszar w wyniku parcelacji po wykupie przez rząd niemiecki. Dobra zaleńskie Pruszkowicze sprzedali w I poł. XIX w. Nabywcą majątku był Niemiec Carl Willich. Nowe Żalno nabył Paul Billich. Wehrowie zakupili też Wieszczyce, Brzuchowo i Siciny - łącznie ich posiadłości obejmowały ponad 3200 ha powierzchni. W 1877r. Żalno kupił hrabia Carl von Königsmarck, właściciel Kamienicy. Inni ziemianie niemieccy to: Eduard Briest, właściciel Bralewicy, Otto Germann-Tuchółki, Hermann Willberg - Pamiętowa.

W pierwszej połowie stulecia władze dokonały uwłaszczenia chłopów za wykupem, co stopniowo skutkowało wzrostem chłopskiej własności ziemi.

Parcelacje majątków ziemskich prowadzone przez władze, doprowadziły w początkach XX wieku do zwiększenia osadnictwa niemieckiego. Dbała o to Komisja Kolonizacyjna. Nastąpił wzrost liczebny ludności wyznania ewangelickiego, w związku z czym w Kęsowie zbudowano zbór z pastorówką (1908-1913). Wyznanie ewangelickie przeważało w obszarach dworskich: Żalna - 95,6%, Adamkowa - 95,2%, Kęsowa - 82,4%. W gminach wiejskich dotyczyło to Pamiętowa - 67,2% i Drożdzienicy - 54%. Katolicy wyraźnie dominowali w Jeleńcu - 95% oraz kosznajderskich wsiach Obrowoi Piastoszyn po ok. 95%. Wszystkie dane pochodzą z roku 1910.

Władze zaborcze zadbały o szkolnictwo podstawowe, tworząc w większych wsiach szkoły (np. Kęsowo i Żalno ok. 1865 r.). Po wygranej wojnie z Francją (1870-1871) i zjednoczeniu Niemiec, część ogromnej kontrybucji władze przeznaczyły na budowę szkół. Powstały więc budynki w: Pamiętowie, Piastoszynie, Żalnie, Drożdzienicy, Obrowie, Jeleńcu i Kęsówku (Klein Kensau) i Przymuszewie. Wiązało się to szeroko zakrojoną działalnością germanizacyjną.

Druga połowa XIX w. zaowocowała też wzrostem aktywności społeczeństwa polskiego. Wyrazem tego było tworzenie organizacji, stowarzyszeń, kółek polskich, też wspólnych z Niemcami i niemieckich. Wymienić należy tu przede wszystkim: ochotnicze straże pożarne w Kęsowie, Żalnie, Drożdzienicy i Przymuszewie, Spółki Wodne w Kęsowie, Żalnie i Drożdzienicy. W Drożdzienicy, Kęsowie i Żalnie działały Kasy Raiffeisena.

W tym czasie budowano drogi bite: z Tucholi do Chojnic przez Żalno, z Tucholi do Pamiętowa. Zbudowano linię kolejową Tuchola - Chojnice, a już w XX w. z Tucholi do Pruszcza Bagienicy przez Brzuchowo.

W styczniu i lutym 1920 r. obszar obecnej gminy, odzyskał niepodległość, kiedy to na mocy Traktatu Wersalskiego Polska otrzymała Pomorze Gdańskie. W Kęsowie i innych wsiach gminy (Przymuszewo, Pamiętowo, Adamkowo, Piastoszyn) przeważała niemiecka własność rolna. Niemcy posiadali też kilka majątków ziemskich (Wieszczyce, Kęsowo, Siciny). Polska musiała przestrzegać tzw. Traktatu mniejszościowego, stąd swobodny rozwój mniejszości niemieckiej na tych terenach. Do schyłku lat 30-tych konflikty z ludnością polską nie miały większego znaczenia. Natomiast nasiliły się po tym czasie, wraz ze wzrostem agresywnych poczynań Rzeszy.

W Kęsowie działała szkoła powszechna, do której uczęszczały dzieci polskie i mniejszości niemieckiej. W 1935 roku chodziło do szkoły 135 dzieci. Szkoły powszechne istniały równie w Żalnie, Piastoszynie, Pamiętowie, Jeleńcu, Obrowie i Drożdzienicy.

Kościół w Kęsowie (wybudowany w latach 1908-1913) należał do wspólnoty ewangelickiej, natomiast w Jeleńcu do katolików (nowy kościół wzniesiono w latach 1930-1932, w miejscu rozebranego, wcześniejszego, drewnianego).

W 1921 roku rozpoczęto parcelację gruntów rolnych w dużych majątkach ziemskich, celem powiększania gospodarstw chłopskich, już istniejących lub tworzenia nowych.

W Kęsowie kontynuowała działanie „Spółka Wodna-Kęsowo” (prezes Aleksander Szmagliński), powołana w 1902 r., a także założone już w czasie zaborów towarzystwa i kółka rolnicze.

Funkcjonowała gorzelnia należąca do właściciela majątku Wieszczyce, Niemca Wehra produkująca w 1927 r. do 50 000 litrów spirytusu rocznie (jego siostry posiadały majątek Kęsowo). Były tu także dwie rzeźnie prywatne i dwa sklepy. W Kęsowie prowadziło działalność Kółko Oświaty (w ramach którego odbywały się przedstawienia teatralne) oraz Stowarzyszenie Młodych Polek, które miało siedzibę w Jeleńcu.

W 1933 roku w Kęsowie archeolodzy z Uniwersytetu Poznańskiego, prowadzili badania powierzchniowe grodziska nizinne pod Obrowem.

W Kęsowie działała organizacja społeczna Związek Obrony Kresów Zachodnich, przemianowana w 1934 r. na Polski Związek Zachodni. Wzrost aktywności mniejszości niemieckiej w gminie Kęsowo nastąpił po dojściu Hitlera do władzy w Niemczech w 1933 roku. Tworzyły się wtedy różne organizacje niemieckie np. partia Jugenddeutsche Partei für Polen (JPP). Organizacji w Drożdzienicy i Przymuszewie przewodniczył Bernhard Römer z Dąbrówki. W Kęsowie działała młodzieżowa organizacja Komeradschaft. Niemieckie organizacje

odbywały tajne szkolenia i obozy. Jeden z nich został zorganizowany w Kęsowie w kwietniu 1937 roku w dworze sióstr Wehr. Władze polskie dokonały aresztowań uczestników (20 osób) i właścielek domu.

Latem 1939 r. rozpoczęto budowę linii obronnej tzw. Pozycja Rytel, rozciągającej się od Drożdzienicy do Obrowa. Zbudowano 6 schronów bojowych, z planowanych 36.

Dnia 1 września 1939 r. Polacy zaskoczeni atakiem wojsk niemieckich nie zdołali podjąć obrony. Do starć doszło jedynie w rejonie Drożdzienicy. Jednocześnie już w 1939 r. okupant dokonywał licznych aresztowań i rozstrzeliwań ludności polskiej (w Bralewnicy, Drożdzienicy, Krajenkach - las, Kęsowie i Żalnie) i wysiedleń Polaków z gospodarstw i przydzielanie ich Niemcom. Wysiedlenia miały miejsce w Żalnie, Kęsowie, Jeleńcu oraz Obrowie. W lutym 1945 r. nastąpiło wyzwolenie tych ziem a niemieccy właściciele majątków ziemskich i gospodarstw opuścili te tereny, udając się w głąb Niemiec.

5.2.2 Krajobraz kulturowy

Obszar gminy Kęsowo z racji bogatej historii, związanej między innymi z położeniem na pograniczu pomorsko - wielkopolskim i kujawskim, a usytuowanej na zachód od Wisły polskiej ziemi, zajętej kiedyś przez Państwo Krzyżackie, posiada wiele cennych turystycznie miejsc i obiektów kultury materialnej.

Miejscowości – dane historyczne, charakterystyka układu przestrzennego

Adamkowo sołectwo Pamiętowo

Mała wieś w południowej części gminy, wzmiankowana w XIV wieku, do 1945 roku zamieszkała przez osadników niemieckich. Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania i zagospodarowania: układ dróg ze starodrzewem i zabudowa murowana z pocz. XX w.

Bralewnica, sołectwo Wieszczyce

Pierwotne nazwy: Bralewica, niem. Bralewnitz, Wilhelmsau. Wieś położona w połud.-wsch. części gminy. W 1880 r. wieś liczyła 2457 mórg, we wsi 13 domów, 124 mieszkańców, w tym 117 katolików.

Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania i zagospodarowania wsi: układ dróg ze starodrzewem oraz zespół dworsko-parkowy z 2 poł. XIX w. Wieś o typie osady folwarcznej.

Brzuchowo, sołectwo Wieszczyce.

Pierwotne nazwy: niem. Bruchau, G. Bruchau. Wieś szlachecka, w 1648 r. w posiadaniu m.in. Stanisławskiego. W 1880 r. 4 domy, 57 mieszkańców, w tym 51 katolików, razem z folwarkiem Annafeld ma 301 ha, w tym 216 ha roli ornej, 35 ha lasu.

Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania i zagospodarowania wsi: układ dróg ze starodrzewem, zabudowa z przełomu XIX/XX w., zespół dworsko - parkowy, z 2 poł. XIX w. oraz cmentarz ewangelicki, nieczynny. Wieś o typie przydrożnicy z osadą folwarczną.

Drożdzienica

Pierwotne nazwy: niem. Drausnitz. Wieś złożona z dwóch części: wsi rycerskiej i włościańskiej. W 1288 r. dobra wraz z pobliskimi gruntami podarowane przez Mestwina księcia pomorskiego, staroście Falowi burgrabiemu Czarnkowskiemu.

W 1881 r. obszar ziemski wsi rycerskiej liczył 3684 morgi, 22 budynki i 7 domów mieszkalnych, 102 katolików, 62 ewangelików, a wsi włościańskiej - 2930 mórg, 103 budynki, 40 domów mieszkalnych, 155 katolików i 190 ewangelików.

Wieś złożona z dwóch wyraźnych części o typie wielodrożnicy.

Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania i zagospodarowania obu części wsi: układ dróg ze starodrzewem i zabudowa z przełomu XIX/XX w. i pocz. XX w. oraz cmentarz ewangelicki, nieczynny.

Grochowo

W roku 1397 Konrad v. Eltz komtur tucholski dał Tyłowi v. Rowsenborg 5 włók w Grochowie, zamiast innych włók 5 sołtyskich, które dotąd posiadał w Piastoszynie. W 1570 r. dobra w posiadaniu Adama Żalińskiego, sędziego ziemskiego tucholskiego (10 włók osiadłych).

W 1881 r. mają obszar 918 mórg, 13 budynków, 5 domów mieszkalnych, 54 katolików, 1 ewangelik.

Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania i zagospodarowania wsi: układ dróg ze starodrzewem, zabudowa z lat 20 i 30 XX w. Wieś o typie przydrożnicy.

Jeleńc

Pierwotne nazwy: Jelińc, niem. Jehlenz. Wieś w posiadaniu polskich właścicieli rycerskich, od co najmniej XIV wieku. W 1392 r. odkupiona przez komtura tucholskiego Rechtera v. Elner, zasiedlona na prawie chełmińskim. Od 1454 r. własność królewska w starostwie tucholskim. W 1767 r. wzmiankowany drewniany kościół pw. Św. Wojciecha. W 1664 r. proboszcz posiadał 4 włóki a parafia w Jeleńcu liczyła 2081 osób. Do parafii należały wsie: Jeleńc, Kęsowo, Siciny, Sicinki, Tuchółka, Krajenki, Sady, Słupy. Przy kościele był szpital, szkoła parafialna w Jeleńcu (56 dzieci katolickich).

Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania i zagospodarowania wsi: układ dróg ze starodrzewem, kościół pw. Chrystusa Króla (obecny zbudowany w latach 1930 -1932), cmentarz przykościelny (z 2 poł. XIX w.) z ogrodzeniem wokół niego, dom zakonny?, z 2 poł. XIX w., zabudowa murowana pocz. XX w., cmentarz poepidemiczny. Wieś o typie przydrożnicy

Kęsowo

Pierwotne nazwy: niem. Gr. Kensau i Kl. Kensau.

Już we wczesnym średniowieczu istniała tu osada; z tego czasu grodzisko typu nizinnego, usytuowane w pobliżu jeziora Zamkowego.

Wieś (Gr. Kensau) wzmiankowana w 1335 r., stanowiła własność rycerską, następnie szlachecką. Pierwotnie założona na prawie polskim, w 1361 r. przekazana na własność na prawie chełmińskim, przez wielkiego mistrza krzyżackiego Winricha v. Kniprode dzieciom Mikołaja z Kęsowa. W 1883 r. wieś o obszarze 785 mórg, miała 42 budynki, 13 domów, 78 katolików, 45 ewangelików. Folwark (Kl. Kensau) należał do rycerskich dóbr Kęsówka, parafia Jeleńcz. W roku 1570 własność Krzysztofa Szukalskiego, Macieja Grabowskiego i Wojciecha Kęsowskiego, w XVIII w. w posiadaniu Stolińskich. W 1762 r. przy dworze w Kęsowie istniała kaplica prywatna. W 1883 r. w folwarku było 11 budynków, 4 domy, 58 katolików i 21 ewangelików.

Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania i zagospodarowania wsi i folwarku: układ dróg ze starodrzewem, zespół wiejski: zabudowa murowana z przełomu XIX/XX w., kościół fil. pw. Św. Bernarda, pierwotnie ewangelicki, murowany, zbudowany w latach 1908 - 1913, plebania (dawna pastorówka) i budynek gospodarczy oraz zespół dworsko-parkowy z folwarkiem. Dwór z ok. poł. XIX w., późnoklasycystyczny, w jego otoczeniu park krajobrazowy schodzący do jeziora Kęsowo. Na południowym skraju wsi nieczynny cmentarz ewangelicki. Wieś o typie przydrożnicy i osada folwarczna.

Krajenki, sołectwo Przymuszewo

Pierwotnie nazwa niem. Krojanken. Dobra początkowo należały do Kęsowa. W 1883 r. liczyły 10 budynków, 3 domy, 62 katolików, 15 ewangelików.

Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania, układ dróg ze starodrzewem i zespół dworsko-parkowy z folwarkiem z 2 poł. XIX w. Wieś o typie osady folwarcznej.

Nowe Żalno, sołectwo. Żalno

Folwark Nowe Żalno należał do dóbr rycerskich Żalno. Według lustracji z 1565 r. na terenie folwarku Nowe Żalno był dom gospodarski, obora, 2 szopy, stodoła i owczarnia oraz 2 chałupy. Zajmowano się uprawą zbóż i hodowlą bydła i owiec. Folwark był wówczas w posiadaniu starostwa tucholskiego, w dzierżawie Fabiana Czemy.

Obrowo

Pierwotne nazwy: niem. Abrau, Obrow, Aberow. Wieś leży na pograniczu pow. Tucholskiego i chojnickiego, nad jeziorem Obrowo. Na pd-wsch. od wsi góra zamkowa.

W 1362 r. wielki mistrz krzyżacki Winrich v. Kniprode nadał na prawie chełmińskim, Marcinowi z Obrowa i jego spadkobiercom, 23 włóki w Obrowie. W 1526 r. własność królewska, od 1561 r. folwark w posiadaniu i dzierżawiony przez miasto Chojnice; w 1727 r. własność Sebastiana Tuchołki. W 1753 r. Michał Sapieha nadał folwark Obrowo Janowi Patzke, Bartłomiejowi Thiede, Piotrowi Nitzler, Józefowi Grabowskiemu, Jerzemu Rosentreter i ich spadkobiercom, z prawem sprzedaży lub darowizny. W 1868 roku Obrowo zajmowało obszar 1853,82 mórg, było w nim 36 budynków, 18 domów, 143 mieszkańców, w tym 140 ewangelików i 3 katolików.

Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania i zagospodarowania: układ dróg ze starodrzewem; grodzisko wczesnośredniowieczne; zabudowa wsi z XIX/XX w. Wieś o typie przydrożnicy.

Pamiętowo

Pierwotne nazwy: niem. Pantau, 1348 Panetov, w dok. 1352 Pammetow. Dobra rycerskie; w 1348 r. w posiadaniu Laurentiusa de Pometow. W 1352 r. wielki mistrz krzyżacki Winrich

v. Kniprode nadał Mirosławowi 25 włók w Pamiętowie, połowę młyna na Strudze Kamienicy i pół Strugi na prawie chełmińskim. W 1648 r. w Pamiętowie mieszkali Heydensteinowie, w 1856 r. właścicielem Pamiętowa był Mański, a w 1885 r. Wilberg.

W 1868 r. dobra miały 11 budynków, 4 domy, 48 mieszkańców, w tym 9 katolików i 39 ewangelików, natomiast wieś 46 budynków, 19 domów, 199 mieszkańców, w tym 83 katolików i 112 ewangelików, a obszaru 174,15 ha.

Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania i zagospodarowania: układ dróg ze starodrzewem, zabudowa wsi, murowana z początku XX w. oraz cmentarz ewangelicki, nieczynny. Wieś o typie przydrożnicy.

Piastoszyn

Pierwotne nazwy: niem. Petztin, w 1664 r. Piaseczno Niemieckie.

Za czasów krzyżackich Piastoszyn należał do komturstwa tucholskiego, a potem za czasów polskich do starostwa tucholskiego. Stał tu folwark, przez co część wsi zwana jest grodztwem. W 1400 r. komtur tucholski Jan v. Streifen odnowił dla wsi chłopskiej przywilej na prawie chełmińskim. W 1484 r. z nadania Mikołaja Kościeleckiego, starosty bydgoskiego, niezawskiego, tucholskiego, świeckiego i człuchowskiego. Urząd sołtysa spustoszonej wsi sprzedano Kruczkowi wraz ze związanymi z tym przywilejami i obowiązkami.

Według lustracji z 1664 r. na terenie Piaseczna Niemieckiego, znajdowała się karczma i kowal. W 1670 r. we wsi prowadzono hodowlę bydła, świń, uprawę zbóż. W 1868 r. Piastoszyn ma 3696,79 mórg obszaru, 116 budynków, 55 domów, 456 mieszkańców, w tym 419 katolików, 23 ewangelików. W 1887 r. wieś zamieszkała była przez tzw. Kosznajdrów.

Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania i zagospodarowania: układ dróg ze starodrzewem, zabudowa wsi, murowana i drewniana z początku XX w. oraz dwa zespoły dworskie z folwarkiem z 2 poł. XIX w. Wieś o typie przydrożnicy z osadą folwarczną.

Przymuszewo

Pierwotne nazwy: niem. Zwangsbruch. Wieś początkowo wchodziła w skład dóbr rycerskich, a następnie szlacheckich wsi Drożdżenica. Prawdopodobnie jako odrębna wieś Przymuszewo zostało wyodrębnione z folwarku (ok. 1820-1840) o tej samej nazwie, który był częścią obszaru dworskiego Drożdżenica (własność rodziny Holtz). W 1902 r. majątek nabyła Pruska Komisja Kolonizacyjna i po parcelacji, dobra zasiedlili osadnicy niemieccy.

Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania i zagospodarowania: układ dróg ze starodrzewem, murowana i drewniana zabudowa wsi z pocz. XX w. i z czasów okupacji (lata 1942-43) oraz pozostałości zespołu dworskiego: park krajobrazowy i część budynków folwarcznych (m.in. gorzelnia); cmentarz ewangelicki - nieczynny. Wieś o typie przydrożnicy z osadą folwarczną.

Siciny, sołectwo. Kęsowo

Pierwotne nazwy: niem. Sitzin, Sicinni - w dokumencie z 1352 r. Sytzyn, Sycyn, z 1648 r. Syciny. Dobra rycerskie, w 1352 r. połowa dóbr Sicińskich, aż po strugę i 1/4 jeziora w posiadaniu Jana i Piotra Tuchołków.

W 1570 r. dobra we władaniu Walentego i Jakuba Sicińskich, a w 1648 r. w posiadaniu Radzimskiego i Grylewskiego. W 1885 r. w dobrach było 10 domów, 28 dymów, 164 mieszkańców (w tym 24 ewangelików). Należały do nich 2 folwarki: Sicinki (w 1885 r. 3 domy, 35 mieszkańców) i Sady (1 dom, 15 mieszkańców), razem 183 mieszkańców, 498 roli ornej.

Zachowane są zasadnicze elementy historycznego rozplanowania: układ dróg ze starodrzewem, murowana zabudowa wsi z początku XX w. oraz pozostałości parku dworskiego. Wieś o typie przydrożnicy. z osadą folwarczną.

Tuchółka, sołectwo Jeleńcz

Pierwotne nazwy: niem. Cleyn, Tuchel, Tucholke, pol. Tucholka. Dobra rycerskie położone nad jeziorem Tuchółka.

W 1343 r. wielki mistrz Ludolf Koenig nadał Jaškowi z Tuchołki (Klein Tuchol) 17 włók w dobrach zwanych Małą Tucholą, wraz z jeziorami na prawie chełmińskim.

W 1648 dobra w posiadaniu Garczyńskiego, w 1695 Stanisławskiego, a w 1789 r. władali nimi Pruszkowie. Według danych z 1892 r. dobra własnością kupca J.C. Schmidt z Tucholi, zajmowały powierzchnię 386 ha (257 ha roli ornej, 47 ha łąk, 4 ha lasu). We wsi było 5 domów, 13 dymów, 85 mieszkańców, w tym 54 katolików i 31 ewangelików. W dobrach prowadzono głównie uprawę zbóż.

Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania i zagospodarowania: układ dróg ze starodrzewem, dwór z lat 1899 – 1901, z parkiem krajobrazowym z 2 poł. XIX w., zabudowa folwarku oraz młyn. Wieś o typie osady folwarcznej.

Wieszczyce

Pierwotne nazwy: niem. Festnitz, w 1648 r. Wieszczyce. Dobra rycerskie nad jeziorem. W 1362 r. wielki mistrz krzyżacki Winrich v. Kniprode nadał Ottonowi i jego braciom i spadkobiercom 17 włók w Wieszczycach (Veschitz), a Ściborowi i jego spadkobiercom 8 włók, na prawie chełmińskim.

Według lustracji z 1570 r. Wieszczyce posiadał Wojciech Łyskowski, we wsi była karczma. W 1648 r. dobra w posiadaniu Fałęckiego. Według zapisów z 1789 r. Wieszczyce to majątność szlachecka i folwark o 11 dymach. Dziedzicem był Komierowski na Przyrowie. W 1865 r. dobra miały 647 ha powierzchni (427 ha roli ornej, 13 ha łąk, 165 ha lasu), 6 domów, 18 dymów, 140 mieszkańców, w tym 44 katolików i 46 ewangelików, cegielnię, mleczarnię, hodowlę bydła i owiec.

Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania i zagospodarowania: układ dróg ze starodrzewem, pozostałości zespołu dworsko-parkowego: zabudowania folwarku oraz park krajobrazowy. Wieś o typie osady folwarcznej.

Żalno

Pierwotne nazwy: niem. Sehlen. Wieś o dawnych tradycjach osadniczych, o czym świadczy stanowisko archeologiczne obejmujące relikty dwóch osad: jedna z nich nawodna z XII w., usytuowana na zachód od dworu nad jeziorem Żalno.

Wieś rycerska - w 1326 r. wielki mistrz krzyżacki Ludolf Koenig nadał wiernemu „Tamen von Seelijn” i jego spadkobiercom dobra Żalno wraz jeziorem, obejmujące 55 włók na prawie chełmińskim. Za czasów polskich należało Żalno do starostwa tucholskiego. Według lustracji z 1570 r. Żalno było dzierżawione przez Jana Wysockiego, w jego obrębie znajdowała się karczma, w 1648 r. dzierżawcą był Grillewski.

Przez długie lata dobra w posiadaniu Żalińskich. W 1574 r. Maciej Żaliński – starosta tucholski, podkomorzy pomorski i kasztelan gdański rozpoczął budowę dworu, dokończoną przez jego syna Samuela, późniejszego wojewodę pomorskiego. W połowie XVIII w. Żalno posiadał Józef Pruszek, kasztelan gdański, który we dworze urządził kaplicę. W 1789 r. w dokumentach Żalno określane jest jako wieś szlachecka i folwark z 30 dymami w rękę Pruszaka. W 1858 r. dziedzicem Żalna był Willich, a od 1877 roku hr. Koenigsmarck.

Zachowane zasadnicze elementy historycznego rozplanowania i zagospodarowania: układ dróg ze starodrzewem, wieś z zabudową z przełomu XIX/XX w., zespół dworsko-parkowy, z dworem obronnym zbudowanym w XVI w., rozbudowanym w XIX wieku gruntownie przebudowanym w latach 68-70 XX w. i parkiem typu krajobrazowego, w otoczeniu dworu kopiec widokowy z dębami, zabudowania folwarczne (przebudowane) oraz dawny cmentarz ewangelicki (obecnie w tym miejscu kościół katolicki zbudowany w latach 1980-1983). Wieś o typie przydrożnicy z osadą folwarczną.

Żalno stacja – osada ukształtowana na bazie stacji kolejowej w 4 ćw. XIX w., zabudowa z XIX/XX wieku.

5.2.3. Zabytki nieruchomości

Gmina Kęsowo posiada bogate zasoby dziedzictwa kulturowego materialnego w postaci takich typów obiektów jak: układy ruralistyczne, założenia dworsko-parkowe, obiekty sakralne, obiekty techniki i kultury materialnej, oraz zieleń komponowaną, cmentarze, miejsca pamięci narodowej, ukształtowane na przestrzeni okresów historycznych. Charakterystykę poszczególnych grup obiektów przedstawiono poniżej.

Wsie o zachowanym układzie przestrzennym i zabudowie o wartościach kulturowych i historycznych

Spośród dawnych obszarów wiejskich, ukształtowanych w okresach historycznych 6 wsi charakteryzuje się zachowanym układem przestrzennym i zabudową o wartościach kulturowych i historycznych. Na historycznie ukształtowany układ przestrzenny wsi, podlegający ochronie składają się m.in. układ dróg, parcel, zabudowań, zieleni, ich wzajemne relacje funkcjonalno-przestrzenne i sposób ich zagospodarowania, powstałe w określonych warunkach przyrodniczych, tworząc charakterystyczne dominanty krajobrazowe w przestrzeni.

Wsie o najlepiej zachowanym układzie ruralistycznym z historyczną architekturą zabudowy:

- Drożdżenica – wieś złożona z dwóch wyraźnych części o typie wielodrożnicy z zabudową murowaną z pocz. XX wieku,
- Kęsowo – wieś o typie przydrożnicy z zespołem kościoła ewangelickiego z lat 1908-1913 (ob. kościół rzym-kat. filialny pw. Św. Bernarda), z plebanią (dawna pastorówka) i budynkiem gospodarczym oraz zespołem dworsko-parkowym z folwarkiem z ok. poł. XIX w. Dwór murowany, zbudowany ok. poł. XIX w., późnoklasycystyczny. Przy dworze park typu krajobrazowego schodzący do jeziora Kęsowo. Zabudowa wsi murowana z pocz. XX w., szkoła z 1908 r., dawny zajazd (ob. budynek mieszkalny). Na południowym skraju wsi cmentarz ewangelicki, nieczynny,
- Pamiętowo – wieś o typie przydrożnicy z zabudową murowaną z przełomu XIX/XX wieku,
- Piastoszyn – wieś o typie przydrożnicy z osadą folwarczną; zabudowa wsi, murowana z początku XX w.; dwa zespoły dworskie z k. XIX wieku,
- Przymuszewo – wieś o typie przydrożnicy z osadą folwarczną ; zabudowa wsi z pocz. XX w. oraz lat 1942-43, murowana i drewniana (budynki gospodarcze: stodoły i drewnutnie). oraz pozostałości zespołu dworsko-parkowego, zachowany park, część budynków folwarcznych z gorzelnią oraz cmentarz ewangelicki,
- Żalno - wieś o typie przydrożnicy z osadą folwarczną; zabudowa wsi murowana z przełomu XIX/XX w. i pocz. XX w.; zespół dworsko-parkowy z dworem obronnym z XVI w., rozbudowanym w XIX w. z parkiem typu krajobrazowego oraz folwarkiem z gorzelnią (przebudowanym) i szkołą z 1912 r. (rozbudowaną). Na południowym skraju wsi znajdował się cmentarz ewangelicki (ob. w tym miejscu kościół katolicki zbudowany w latach 1980-1983). Żalno Stacja – osada ukształtowana na bazie stacji kolejowej Żalno i wzdłuż poprzecznej drogi, zabudowa mieszkalna i gospodarcza, murowana z końca XIX i początku XX wieku (w tym młeczarnia).

Obiekty sakralne

Do historycznych obiektów sakralnych zalicza się: kościoły, kaplice i cmentarze, w tym miejsca pamięci oraz kapliczki, są to głównie kapliczki przydrożne.

Objęte są ochroną konserwatorską wraz z obiektami towarzyszącymi w ich otoczeniu, typu plebania, organistówka itp., ze względu na swoje wartości zabytkowe i kulturowe, a także z uwagi na walory przestrzenne i krajobrazowe. Ochronie podlega także zieleni towarzysząca zabudowie, wzajemne relacje funkcjonalno-przestrzenne oraz sposób zagospodarowania terenu. Cmentarze podlegają ochronie dodatkowo jako miejsca pochówku i kultu religijnego oraz miejsca pamięci narodowej i pomniki historii - z mocy ustawy z dnia 31.01.1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. 00.23.295).

1. Jeleńcz

- Zespół kościoła rzymsko-katolickiego pw. Chrystusa Króla z lat 1930-1932, usytuowany na terenie cmentarza parafialnego z 2 poł. XIX wieku. Zespół wpisany do rejestru zabytków.

2. Kęsowo

- Zespół kościoła ewangelickiego z lat 1908 - 1913. Kościół ob. rzymsko-katolicki. pw. św. Bernarda, dawna pastarówka ob. plebania i budynek gospodarczy (zespół wpisany do rejestru zabytków). Zespół otoczony murem, w sąsiedztwie kościoła kaplica/kostnica.

Kapliczki przydrożne:

Kęsowo, Pamiętowo, Piastoszyn, Wieszczyce, Żalno.

Cmentarze: wyznaniowe (katolickie i ewangelickie), epidemiczne.

1. Brzuchowo

- cmentarz ewangelicki rodowy Oskara Wehr, powstały w 1 poł. XIX w. o pow. 0,09 ha, położony na wyniesieniu terenowym przy lesie, założony na planie kwadratu, otoczony murem ogrodzeniowym z 1 poł. XIX w., pierwotnie o układzie kwaterowo-alejowym, zachowane destrukty nagrobków i ślady po mogiłach, z 2 poł. XIX wieku i z 1 poł. XX w., starodrzew (kasztanowiec, jesiony, klony, brzozy, dęby). Cmentarz nieczynny.

2. Drożdżenica

- cmentarz ewangelicki z 2 poł. XIX w. o pow. 0,25 ha, położony na niewielkim wzgórzu na płn. od centrum wsi. Założony na planie kwadratu, pierwotnie o układzie kwaterowym z nagrobkami i mogiłami z XIX w. i pocz. XX w., porośnięty na obrzeżach starymi świerkami. Cmentarz nieczynny.

3. Jeleńcz

- cmentarz rzymsko-katolicki, parafialny, przykościelny, powstały w 2 poł. XIX wieku o pow. 0,54 ha, położony w centrum miejscowości przy drodze do Brzuchowa, otoczony kamiennym murem, z drewnianą bramą, zawieszoną na ceglanych słupach z tego samego czasu. Pośrodku cmentarza kościół z lat 1928-32. Cmentarz założony na planie nieregularnego wieloboku o regularnym układzie kwaterowym, z nagrobkami i mogiłami z 1 poł. XX w. i starodrzewem (lipa, kasztanowce, robinie, brzozy). Cmentarz wpisany do rejestru zabytków - czynny,
- cmentarz epidemiczny z 2 poł. XIX w. o pow. ok. 0,36 ha, położony na pd.-wsch. od wsi, na polu. Założony na planie zbliżonym do kwadratu, obecnie porośnięty krzewami lilaka i samosiejkami. Nie zachowane ślady pochówków. Cmentarz nieczynny.

4. Kęsowo

- cmentarz ewangelicki, usytuowany przy ul. Polnej; założony w 2 poł. XIX wieku o pow. 0,18 ha, położony na pld. krańcu wsi, zachowany częściowo mur ogrodzeniowy z fragmentami bramy. Cmentarz założony na planie prostokąta, pierwotnie o układzie kwaterowo-alejowym, zachowane destrukty nagrobków i mogiły oraz starodrzew (lipy, robinia, klon). Cmentarz nieczynny.

5. Pamiętowo

- cmentarz ewangelicki z 1 poł. XIX w. o pow. 0,32 ha, położony na półn.-zach. od centrum wsi. Założony na planie prostokąta, pierwotnie o układzie kwaterowo-alejowym; zachowane relikty muru ogrodzeniowego oraz ceglany słup bramy z 2 poł. XIX w., destrukty nagrobków z 2 poł. XIX wieku i ślady mogił, pojedyncze okazy starodrzewu (klon, świerk). Cmentarz nieczynny.

6. Przymuszewo

- cmentarz ewangelicki z 2 poł. XIX w. o pow. 0,20 ha, położony na wschód od drogi biegnącej przez wieś. Cmentarz założony na planie prostokąta, pierwotnie o układzie kwaterowym, z nagrobkami i mogiłami z 2 poł. XIX i 1 poł. XX wieku i z okazałym starodrzewem (lipa, dąb, jesiony, brzozy, wiązy). Cmentarz nieczynny.

7. Żalno

- cmentarz ewangelicki przy ul. Kościelnej 1, założony w XIX wieku. W 1980 r. cmentarz zlikwidowano, teren został zniwelowany, na którym wzniesiono nowy kościół katolicki. Obecnie granice i układ dawnego cmentarza nieczytelne (brak nagrobków i mogił).

Miejsca pamięci narodowej:

Bralewnica

- obelisk z tablicą upamiętniającą 10 Polaków rozstrzelanych 1.XI. 1940 r. przez hitlerowców.

Drożdzienica

- obelisk z tablicą upamiętniającą Polaków uwięzionych przez okupanta niemieckiego na terenie Drożdzienicy oraz w obozie w Radzimiu, a następnie zamordowanych.

Kęsowo

- tablica pamięci umieszczona na kapliczce przy skrzyżowaniu ul. Pamiętowskiej i Polnej, poświęcona rozstrzelanym w Rudzkim Moście 16 mieszkańcom Kęsowa,
- tablica upamiętniająca kierowników szkół z Kęsowa, Obrowa i Jeleńcza zamordowanych przez hitlerowców (tablica na terenie Zespołu Szkół w Kęsowie).

Krajenki – Las Krajeński

- miejsce pamięci z pomnikiem poświęconym 18 więźniom z Radzimia rozstrzelanym w październiku 1939 r., przez hitlerowców.

Żalno

- pomnik poświęcony pamięci mieszkańców Żalna, zamordowanych przez hitlerowców w lesie w Rudzkim Moście k/Tucholi.

Zespoły dworsko-parkowe

Na terenie gminy Kęsowo, spośród dawnych majątków dworskich w stosunkowo najlepszym stanie zachowały się zespoły dworsko-parkowe w miejscowościach: Bralewnica, Brzuchowo, Kęsowo, Krajenki, Nowe Żalno, Tuchółka i Żalno, a także ich pozostałości w miejscowościach: Piastoszyn I, Piastoszyn II, Siciny, Przymuszewo i Wieszczyce. Elementami historycznych zespołów podworskich, podlegających ochronie konserwatorskiej są: dwór lub pałac z terenem założenia parkowego, ogrodami użytkowymi, folwark z zabudowaniami gospodarczymi i mieszkalnymi pracowników folwarcznych, układ dróg, zieleń oraz ich wzajemne relacje funkcjonalno-przestrzenne i sposób zagospodarowania, powstałe w określonych warunkach przyrodniczych.

1. Bralewnica. Założenie składające się z: dworu (ob. budynek mieszkalny nr 1), murowanego, z k. XIX w., parku typu krajobrazowego z 2 poł. XIX w., o zachowanym układzie przestrzennym, z wielogatunkowym drzewostanem. Do założenia należy folwark z zabudowaniami gospodarczymi, usytuowanymi na terenie dziedzina gospodarczego. Założenie o walorach historycznych i kompozycyjno-krajobrazowych, stanowi dominantę w układzie przestrzennym wsi.

2. Brzuchowo. Założenie składające się z: dworu (ob. budynek mieszkalny nr 14), murowanego i parku typu krajobrazowego (park wpisany do rejestru zabytków), z k. XIX w., charakteryzującego się zachowanym układem przestrzennym, z różnogatunkowym drzewostanem (drzewa pomnikowe) i zespołu folwarcznego z zabudowaniami gospodarczymi, rozmieszczonymi na terenie dziedzina gospodarczego (budynki przebudowane).

Założenie o walorach historycznych i kulturowo-krajobrazowych: park o znacznych walorach kompozycyjno-przestrzennych, stanowi dominantę w krajobrazie.

3. Kęsowo. Założenie składające się z: dworu (ob. budynek administracyjno-mieszkalny, ul. Główna 19), murowanego, z ok. poł. XIX w. i parku (o pow. ok. 2,80 ha) typu krajobrazowego, charakteryzującego się zachowanym układem przestrzennym (wodnym i rzeźbą terenu), z okazałym starodrzewem, z licznymi drzewami pomnikowymi (modrzewie, wiązy, lipy, graby, olsza czarna, buki, dąb szypułkowy). Do założenia przynależy folwark z gorzelnią i zabudowaniami gospodarczymi, z 4 ćw. XIX w., rozmieszczonymi na obrzeżach dziedzina gospodarczego.

Założenie o dużych walorach historycznych, kulturowo-krajobrazowych, zabudowa o znacznych wartościach architektonicznych, park kompozycyjno-przestrzennych i przyrodniczych.

4. Krajenki. Założenie składające się z: dworu (ob. budynek mieszkalny nr 8), murowanego, z k. XIX w., przebudowanego ok. 1960 r., parku typu krajobrazowego (o pow. ok. 2,20 ha), charakteryzującego się zachowanym układem przestrzennym (wodnym – ślady po trzech stawach, rzeźbą terenu), z okazałym starodrzewem z drzewami pomnikowymi (2 klony, 2 dęby szypułkowe). Do założenia należy folwark z zabudowaniami gospodarczymi i dawne czworaki (budynki przebudowane). Założenie o walorach historycznych, z parkiem o wartościach kompozycyjno-przestrzennych.

5. Nowe Żalno. Założenie z 2 poł. XIX w., składające się z: dworu (ob. budynek mieszkalny nr 5), murowanego i parku (o pow. ok. 0.40 ha) typu krajobrazowego, charakteryzującego się zachowanym układem przestrzennym, z okazałym starodrzewem, z drzewami pomnikowymi (klon, głóg dwuszyjkowy). Do założenia przynależy folwark z zabudowaniami gospodarczymi, rozmieszczonymi na terenie dziedzińca gospodarczego i dawne czworaki (obiekty przebudowane). Założenie o walorach historycznych i kulturowo-krajobrazowych.

6. Piastoszyn I. Założenie składa się z: dworu (d. szkoła rolnicza, ob. budynek mieszkalny, ul. Krótka nr 4) z 2 poł. XIX w., i pozostałości parku typu krajobrazowego, (o pow. 0.20 ha), drzewostan tworzą: klony, brzozy, jesiony, do dworu prowadzi aleja jesionowa. Do założenia przynależy folwark z zabudowaniami gospodarczymi i dawne. Czworaki (budynki przebudowane). Dwór o znacznych walorach architektonicznych.

7. Piastoszyn II. Założenie składające się z: dworu (ob. biura, ul. Spółdzielcza nr 14), murowanego, z 4 ćw. XIX w. i pozostałości parku typu krajobrazowego, w drzewostanie świerki, topola biała, topola czarna, wierzby i krzewy. Do założenia przynależy folwark z zabudowaniami gospodarczymi i dawne czworaki (obiekty przebudowane). Dwór o walorach architektonicznych.

8. Przymuszewo. Pozostałości zespołu dworskiego : zachowany park (o pow. 3.19 ha) typu krajobrazowego, charakteryzującego się zachowanym układem przestrzennym (wodnym – ślady po stawie, rzeźbą terenu, aleje parkowe), z okazałym starodrzewem (modrzew, klon, kasztanowiec, głóg, buk, dąb, lipa, wiąz) z drzewami pomnikowymi (dąb szypułkowy, 4 buki pospolite). Do założenia przynależy folwark z zabudowaniami gospodarczymi, m.in. gorzelnia. Założenie o walorach historycznych i kompozycyjno-przestrzennych.

9. Siciny. Pozostałości zespołu dworskiego, zachowany park typu krajobrazowego (o pow. ok. 0.90 ha), czytelny ogólny układ przestrzenny; w drzewostanie: cisy, topole, wierzby, brzozy, lipy, wiązy, dąb czerwony. Zabudowania folwarczne przebudowane. Zachowane znaczne fragmenty ceglanego, tynkowanego ogrodzenia.

10. Tuchółka. Założenie położone na skarpie nad brzegiem jeziora Tuchółka, składające się z: dworu (ob. dom nr 1) murowanego, z l. 1899-1901, rozległego parku typu krajobrazowego, charakteryzującego się zachowanym układem przestrzennym (wodnym, rzeźbą terenu), z różnogatunkowym, okazałym drzewostanem, drzewa pomnikowe (jesiony wyniosłe, dęby szypułkowe). Do założenia należy folwark z zabudowaniami gospodarczymi (spichlerz), dawne czworaki (przebudowane), do założenia prowadzi aleja obsadzona drzewami.

Założenie o znacznych walorach historycznych, kulturowo-krajobrazowych, zabudowa o wartościach architektonicznych, park o kompozycyjno-przestrzennych i przyrodniczych. Dwór i park wpisane do rejestru zabytków.

11. Wieszczyce. Pozostałości zespołu dworskiego , złożone z parku (o pow. 0.94 ha) typu krajobrazowego, charakteryzującego się zachowanym układem przestrzennym (wodnym - staw i rzeźbą terenu), z wielogatunkowym starodrzewem (świerki, klony, jawory, kasztanowiec, brzozy, buki, dęby, lipy, wiąz, jesiony, topole, wierzby) z drzewami pomnikowymi (lipa, dąb bezszypułkowy). Do założenia należy folwark z zabudowaniami gospodarczymi, rozmieszczonymi na terenie dziedzińca gospodarczego. Założenie o walorach historycznych, kulturowo-krajobrazowych i przestrzennych.

12. Żalno. Założenie usytuowane nad jeziorem Żalno, składające się z: dworu obronnego, murowanego z ok. 1570 r., wzniesionego z inicjatywy Macieja Żalińskiego, ogrodu i parku typu krajobrazowego (o pow. ok. 1.40 ha), ze śladami ogrodów geometrycznych z 1 ćw. XVII w., charakteryzującego się zachowanym układem przestrzennym (wodnym i rzeźbą terenu) – założenie rozciąga się na wzgórzu, opadającym w kierunku jeziora Żalno, z wielogatunkowym starodrzewem i pozostałościami szpaleru grabowego. W parku występują drzewa uznane za pomniki przyrody (wiązy szypułkowe, dęby szypułkowe, lipa drobnolistna, kasztanowiec zwyczajny, jesion wyniosły).

Do założenia przynależy folwark z zabudowaniami gospodarczymi (obiekty przebudowane).

Założenie o znacznych walorach historycznych, architektonicznych i krajobrazowo-kulturowych. Dwór wpisany do rejestru zabytków.

Pomniki przyrody:

Na terenie gminy Kęsowo za pomniki przyrody uznano 14 obiektów – są to aleje lub grupy drzew znajdujące się w parkach lub pojedyncze drzewa, w tym 8 obiektów na terenie parków dworskich, łącznie 44 drzewa pomnikowe (tabela).

L.p.	Miejscowość	Lokalizacja	Ilość sztuk – gatunek drzewa	Ilość łącznie	Nr rejestru wojew.
1	Brzechowo	park dworski	1 - dąb szypułkowy	1	334
2	Kęsowo	park dworski	3 – modrzew europejski 5 – wiąz szypułkowy	16	1018

			2 – lipa drobnolistna 2 - grab zwyczajny 1 – olsza czarna 2 – buk zwyczajny odmiany czerwonej 1 – dąb szypułkowy		
3	Krajenki	park dworski	2 – dąb szypułkowy 2 – klon zwyczajny	4	1019
4	Nowe Żalno	park dworski	1 – klon zwyczajny 1 – głóg dwuszyjkowy	2	1020
5	Przymuszewo	park dworski	1 – dąb szypułkowy 4- buk zwyczajny	5	1021
6	Tuchółka	park dworski	3 – jesion wyniosły 2 dąb szypułkowy	5	335
7	Wieszczyce	park dworski	1 – lipa drobnolistna 1 – dąb szypułkowy	2	1022
8	Żalno	park dworski	4 – wiąz szypułkowy 2 – dąb szypułkowy 1 – lipa drobnolistna 1 – kasztanowiec zwyczajny 1 – jesion wyniosły	9	333 i 1023

Razem 44 szt.

Aleje pomnikowe:

- aleja jesionowo-lipowa (chroniona Uchwałą z dn.20.01.2005 r.) – znajdująca się przy drodze powiatowej 05156, na odcinku Kęsowo-Siciny skrzyżowanie Siciny Tuchółka. W jej skład wchodzi 275 drzew: 38 jesionów, 218 lip, 4 klony i 15 wiązów,
- aleja klonowa 21 sztuk drzew w wieku ok. 100 lat rosnących w miejscowości Adamkowo (działki nr 315 i 180/2),
- aleja 314 drzew, różnorodnych gatunkowo, przy drodze Drożdżenica-Radzim (aleja znajduje się na terenie gminy Kęsowo i gminy Kamień Krajeński.

Krajeński Park Krajobrazowy

Znaczna część obszaru gminy położona jest na terenie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego. Są to następujące sołectwa : Drożdżenica, Jeleńcz, Kęsowo, Obrowo, Pamiętowo, Przymuszewo i Wieszczyce. Obszary gminy Kęsowo zostały włączone w granice parku Rozporządzeniem nr 18/2004 Wojewody Kujawsko-Pomorskiego z dn. 31.03.2004 r. Obecnie status zagospodarowania i granice reguluje Rozporządzenie nr 21/2005r. Wojewody Kujawsko-Pomorskiego z dn. 12.09.2005 r.

Obiekty techniki i kultury materialnej

Obiekty techniki i kultury materialnej, znajdujące się na terenie gminy Kęsowo, będące przejawem działalności gospodarczej, prowadzonej w okresach historycznych zlokalizowane są przede wszystkim w obrębie zespołów podworskich, a także poza obszarami dworskimi. Chronionymi obiektami są również linie kolejowe wraz z całą substancją budowlaną, infrastrukturą komunikacyjną i trakcyjną oraz towarzyszącą im zielenią, jak linie kolejowe z Tucholi do Chojnic i z Tucholi do Koronowa a ponadto system historycznych traktów drogowych, ukształtowany na przestrzeni stuleci, czytelny w krajobrazie dzięki zachowanym zadrzewieniom, a także schrony betonowe z 1939r.

Budynki przemysłowe:

- Drożdżenica, mleczarnia, ob. dom Nr 17, mur. z pocz. XX w., (przebudowany)
- Kęsowo, gorzelnia (w zespole folwarcznym, ul. Główna nr 25), mur., ok. 1900 r.
- Przymuszewo, kuźnia (ob. budynek gospodarczy) w zagrodzie nr 17, mur/szach. z ok. 1943 r., gorzelnia (w zespole folwarcznym), mur., ok. 1900 r.
- Tuchółka – młyn nr 2, mur. ok. 1900 r.,
- Żalno - gorzelnia (przebud.), mleczarnia, ob. dom, ul. Dworcowa nr 13

Linie kolejowe:

1. Linia kolejowa Nr 208: Działdowo-Tuchola-Chojnice - otwarta w 4 ćw.. XIX w. - odcinek linii kolejowej na terenie gminy Kęsowo, w Żalnie (dworzec kolejowy), w Piastoszynie (przystanek), wiadukt kolejowy w Żalnie – linia czynna

2. Linia kolejowa nr 241: Tuchola-Koronowo otwarta w 1909 r., odcinek (ok. 3 km) na terenie gminy Kęsowo, w miejscowości Brzuchowo (przystanek obecnie zlikwidowany), wiadukt kolejowy w Brzuchowie z ok. 1909 r., zburzony w 1945 r., odbudowany w 1947 r. – linia nieczynna

Zespół 6 schronów na linii obronnej Obrowo-Drożdzienica (wzdłuż krawędzi doliny rzeczki Wytrych tzw. Pozycja Rytel: betonowo-żelbetowe bunkry, zbudowane latem 1939 r.

5.2.4. Zabytki ruchome

Rejestr zabytków, podobnie jak Rejestr zabytków nieruchomości prowadzony jest przez właściwego dla danego terenu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, na wniosek właściciela tego zabytku. Wojewódzki Konserwator Zabytków może też wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru, w przypadku uzasadnionej obawy: zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia za granicę. Do rejestru nie wpisuje się zabytków wpisanych do inwentarza muzeum lub wchodzących w skład narodowego zasobu bibliotecznego. W rejestrze zabytków ruchomych prowadzonym przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Kujawsko-Pomorskiego nie ma wpisu obiektów z terenu gminy Kęsowo. Na terenie gminy Kęsowo brak obiektów ruchomych w zbiorach muzealnych.

Wartościowy wystrój i wyposażenie o dużym znaczeniu dla dziedzictwa tego terenu znajduje się w kościele pw. Chrystusa Króla w Jeleńcu. W większości wyposażenie zostało przeniesione do obecnej świątyni z poprzednich kościołów (pierwotnie drewnianego, wzmiankowanego w 1570 r. i następnych również drewnianych z 1621 i 1767 r.) m.in. ołtarze boczne: późnobarokowy (pierwotnie ołtarz główny) z ok. 1720 r., dwa ołtarze rokokowe z 2 poł. XVIII w., chrzcielnica wisząca, rokokowa z 2 poł. XVIII wieku, dwa konfesjonały rokokowe z 2 poł. XVIII w., feretrony: późnobarokowy z ok. 1720 r. (z nowszymi obrazami) i rokokowy z ok. 1770 r. z obrazami św. Józefa i Jerzego.

5.2.5. Zabytki archeologiczne

Obszar gminy został rozpoznany pod względem archeologicznym w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski.

Według danych z Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu Delegatura w Bydgoszczy na terenie gminy Kęsowo rozpoznano 328 stanowisk archeologicznych (w tym grodzisko wczesnośredniowieczne w Obrowie - wpisane do rejestru zabytków archeologicznych) – szczegółowy ich wykaz zawiera załącznik nr 2 niniejszego opracowania.

Są to stanowiska datowane od neolitu do czasów nowożytnych, licznie występujące na obszarze całej gminy w następujących wsiach: Drożdzienica - 31, Jeleńc - 38, Kęsowo - 87, Obrowo - 21, Pamiętowo - 54, Piastoszyn - 38, Przymuszewo 36, Żalno - 23.

Największe nasycenie zarejestrowanych stanowisk archeologicznych występuje w Kęsowie, natomiast jednym z cenniejszych zabytków archeologicznych jest grodzisko wczesnośredniowieczne w Obrowie.

5.2.6 Dziedzictwo niematerialne

Ważną częścią dziedzictwa kulturowego jest dziedzictwo niematerialne, jak np.: nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne zwyczaje, przekazy ustne, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną lokalną społeczność.

Na obszarze gminy ważną rolę na rzecz przywołania i kultywowania lokalnych tradycji spełniają Stowarzyszenia zawiązane na terenie gminy Kęsowo, które skupiają miejscową społeczność, organizującą liczne imprezy, zarówno o charakterze kulturalnym, religijnym jak i rekreacyjno-sportowo-turystycznym.

5.3. ZABYTKI OBJĘTE PRAWNYMI FORMAMI OCHRONY

Prawne formy ochrony zabytków realizowane są poprzez:

- wpis do rejestru zabytków,
- uznanie za pomnik historii,
- utworzenie parku kulturowego,
- ustalenia ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Rejestr zabytków; Zgodnie z Ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, właściwy dla danego terenu, Wojewódzki Konserwator Zabytków prowadzi rejestr zabytków: nieruchomości, ruchomych i archeologicznych.

Z terenu gminy Kęsowo do rejestru zabytków nieruchomości wpisanych jest 9 obiektów (5 wpisów do rejestru).

Wykaz obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomości:

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Adres	Nr rejestru	Data wpisu
1	Brzuchowo	Park dworski, 2 poł. XIX w.		A/210/1	15.05.1987
2	Jeleńc	Zespół kościoła par. pw.	Nr 29	A/1549/1-2	26.01.2010

		Chrystusa Króla: 1 - kościół, 1928-1932 2 - cmentarz przy kościele			
3	Kęsowo	Zespół kościoła ewangelickiego 1908-1913: 1 - kościół ob. rzym-kat. fil. pw. św. Bernarda 2 - pastorówka z łącznikiem, ob. plebania 3 - budynek gospodarczy	ul. Szkolna nr 10	A/1391/1-3	13.10.2008
4	Tuchółka	Założenie dworsko-parkowe: 1 - dwór, 1899-1901 2 - park 2 poł. XIX w.	Nr 1	A/209/1-2	15.05.1987
5	Żalno	Dwór obronny, ok. 1570 r. – pocz. XVII w., pocz. XIX w.	ul. Szkolna nr 3	A/1146	14.11.1967

Do rejestru zabytków archeologicznych wpisany jest jeden obiekt z terenu gminy Kęsowo:

Wykaz obiektów wpisanych do rejestru zabytków archeologicznych

Lp	Miejscowość	Nr w obrębie miejscowości	AZP	Nr na arkuszu AZP	Kultura/chronologia	Data wpisu do rejestru	Nr wpisu do rejestru
1	Obrowo	1	28-35	24	grodzisko – wczesne średniowiecze	19.06.1968	84/C

Brak wpisu zabytków ruchomych z terenu gminy Kęsowo do rejestru zabytków ruchomych.

Pomniki historii i parki kulturowe.

Na terenie gminy nie występują obiekty o unikatowym znaczeniu w skali światowej czy kraju, takich jak zabytkowe obiekty czy zespoły wpisane na listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO czy listę Pomników Historii. Również na terenie gminy nie został utworzony żaden park kulturowy.

Ustalenia ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Kolejną formą ochrony zabytków jest ustanowienie ochrony dziedzictwa kulturowego w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, poprzez wyznaczenie stref ochrony konserwatorskiej. Gmina nie posiada aktualnego miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego.

Gmina dysponuje jedynie Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Kęsowo (Uchwała Nr XIX/115/2012 Rady Gminy w Kęsowie z dn. 27.09.2012 r.), w którym zostały wyznaczone strefy ochrony konserwatorskiej.

5.4. ZABYTKI W GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW

Jednym z obowiązków nałożonych przez Ustawę z dn. 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2014 r. poz. 1446 z późn. zm.) na gminy jest „uwzględnienie zadań ochronnych w planach o zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”. Temu zadaniu służy Gminna ewidencja zabytków, o której mowa w art. 22, punkt 4 „Wójt... prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy „, natomiast punkt. 5 określa jej zakres. W gminnej ewidencji powinny być ujęte:

- zabytki nieruchome wpisane do rejestru
- inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków
- inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków

W gminnej ewidencji zabytków gminy Kęsowo znajduje się 151 obiektów (w tym 9 obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych – 5 wpisów). Są to układy ruralistyczne, dzieła architektury i budownictwa jak: obiekty sakralne, użyteczności publicznej (szkoły, zajazdy, dworce itp.), budowle obronne, rezydencjonalne (pałace i dwory), zabudowania folwarczne, parki, budynki mieszkalne wraz z zabudowaniami gospodarczo-inwentarskimi (obory, chlewnie, stodoły), budynki przemysłowe (gorzelnie, mleczarne), zabytki techniki (wiadukty, linie kolejowe) oraz cmentarze.

Szczegółowy wykaz obiektów ujętych w Gminnej ewidencji zabytków, zgodny z Wojewódzką ewidencją zabytków, prowadzoną przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu Delegatura w Bydgoszczy, został zamieszczony w zał. nr 1 niniejszego opracowania.

Zestawienie ilościowe z podziałem na rodzaje i typy zabytków ujętych w gminnej ewidencji

Rodzaje zabytków.- murowane	Miejscowość	Liczba zabytków
Układy ruralistyczne	Kęsowo, Przymuszewo	2
Kościół rzym – kat.	Jeleńcz	1
Kościół ewangelickie	Kęsowo	1
Inne budynki sakralne (plebanie, pastorówki)	Jeleńcz, Kęsowo	2
Kapliczki przydrożne	Kęsowo, Pamiętowo, Piastoszyn, Wieszczyce	4
Budownictwo obronne - zespół schronów bojowych z 1939r	Drożdzienica, Ludwichowo (2), Obrowo, Kęsowo, Krajenki	6
Budynki użyteczności publicznej – zajazdy	Kęsowo, Żalno	2
Budynki użyteczności publicznej – szkoły	Drożdzienica (2), Kęsowo, Pamiętowo, Piastoszyn, Przymuszewo, Żalno	7
Budynki użyteczności publicznej – dworce kolejowe	Żalno	1
Dwory	Bralewnica, Brzuchowo, Kęsowo, Krajenki, Nowe Żalno, Piastoszyn (2), Tuchółka, Żalno	8
Parki dworskie	Bralewnica, Brzuchowo, Kęsowo, Krajenki, Nowe Żalno, Przymuszewo, Siciny, Tuchółka, Wieszczyce, Żalno	10
Budynki folwarczne (stodoły, obory, chlewnie, inne budynki inwentarskie i gospodarcze)	Bralewnica (4), Kęsowo (4), Przymuszewo (1), Tuchółka, Wieszczyce,	8
Budynki przemysłowe w zespołach dworskich: gorzelnie	Kęsowo, Przymuszewo	2
Domy	Adamkowo (1), Drożdzienica (1), Jeleńcz (1), Kęsowo (5), Pamiętowo (4), Piastoszyn (11), Przymuszewo (11), Żalno (10)	44
Budynki gospodarcze i inwentarskie w zagrodach (obory, stodoły i inne)	Pamiętowo (4), Piastoszyn (1), Przymuszewo (17)	22
Pojedyncze budynki przemysłowe (młyny, mleczarnie)	Tuchółka, Żalno	2
Cmentarze katolickie	Jeleńcz	1
Cmentarze ewangelickie, epidemiczne	Brzuchowo, Drożdzienica, Jeleńcz, Kęsowo, Pamiętowo, Przymuszewo, Żalno	7
Wiadukty kolejowe	Brzuchowo, Żalno	2
Linie kolejowe	- linia kolejowa nr 241 Tuchola-Koronowo, odcinek w gm. Kęsowo (okolice wsi Brzuchowo) - linia kolejowa nr 208 Chojnice-Tuchola-Działdowo odcinek w gm. Kęsowo :Żalno - Piastoszyn	2
	Razem	134
Rodzaje zabytków - drewniane	Miejscowość	Liczba zabytków
Chaty	Piastoszyn, Żalno	2
Stodoły, drewnutnie	Bralewnica (2), Przymuszewo (9)	11
	Razem	13

Razem 147

Zestawienie ilościowe zabytków w poszczególnych wsiach z podziałem na rodzaje i typy obiektów.

Miejscowość	Rodzaje zabytków	Ilość obiektów w miejsc.
Adamkowo	- dom nr 2	1
Bralewnica	- założenie dworsko parkowe: dwór, park, 2 obory, 2 stodoły	6
Brzuchowo	- założenie dworsko-parkowe: dwór (ob. dom nr 14), park - cmentarz ewangelicki - wiadukt kolejowy	4
Drozdzienica	- 2 szkoły (ob. budynki mieszkalne nr 13, nr 25) - dom nr 20 - cmentarz ewangelicki - schron bojowy nr 1 (ruina)	5
Jeleńcz	- zespół kościoła pw. Chrystusa Króla: kościół, cmentarz, ogrodzenie cmentarza - dom zakonny?, ob. budynek mieszk. nr 21 - dom nr 30 - cmentarz epidemiczny	6
Kęsowo	- układ ruralistyczny - zespół kościoła ewang. ob. rzym-kat. pw. św. Bernarda: kościół, pastorówka (ob. plebania), bud. gospod., - kapliczka przydrożna, ul. Pamiętowska - założenie dworsko- parkowe: dwór, park, gorzelnia - szkoła, ul. Szkolna nr 11 - zajazd, ob. dom, ul. Główna nr 20 - domy: ul. Łąkowa 8, ul. Szkolna nr: 1, 15, 19, 20, 21 - cmentarz ewangelicki, ul. Polna - schron bojowy nr 5 „Lisia Góra”	22
Krajenki	- zespół dworsko-parkowy; dwór ob. dom nr 8, park - schron bojowy nr 4 „Piaśnik”	3
Ludwichowo	- 2 schrony bojowe – nr 2 – Ludwichowo I i nr 3 Ludwichowo II	2
Nowe Żalno	- zespół dworsko-parkowy: dwór ob. dom nr 5. park	2
Obrowo	- szkoła ob. dom nr 6 - schron bojowy nr 6 „Obrowo”	2
Pamiętowo	- kapliczka przydrożna - dwór (ob. dom nr 3) - szkoła, ob. dom nr 16 - zagroda: nr 5/6 (dom, 2 bud. gospod., stodoła), nr 22 (dom, budynek gospod.) - domy: nr 12,19 - cmentarz ewangelicki	12
Piastoszyn	- kapliczka przydrożna, ul. Główna - dwór I, ul. Krótka nr 4, dwór II ul. Spółdzielcza nr 14 - szkoła, ul. Główna nr 10 - zagroda, ul. Okrężna nr 2: dom, budynek gospod. - domy: ul. Główna nr: 10, 14, 15, 17, 33, 34, bez ulicy nr 10, 12, - chałupy : ul. Główna nr 7, 43.	16
Przymuszewo	- układ ruralistyczny - pozostałości zespołu dworskiego: park, budynek mieszkalny nr 19, gorzelnia, stodoła - szkoła, ob. dom nr 21 - zagrody: nr 3 (dom, 2 obory, stodoła), nr 4 (dom, chlewnia, stodoła), nr 8 (dom, obora, chlewnia), nr 9 i 10 (dom, obora stodoła), nr 14 (dom, drewutnia), nr 15 (dom, stodoła, drewutnia), nr 16 (dom, kuźnia), nr 17 (dom, obora, stodoła), nr 22 i 23 (dom, obora, stodoła)	35

	- dom nr 26 - stodoła w zagrodzie nr 28 - cmentarz ewangelicki	
Siciny	- pozostałości zespołu dworskiego; ogrodzenie, park	2
Tuchółka	- założenie dworsko-parkowe: dwór i park, spichlerz - młyn (nr 2)	4
Wieszczyce	- kapliczka przydrożna - pozostałości zespołu dworsko-parkowego: park, budynek mieszkalny (ob. Nr 3), ogrodzenie murowane folwarku, stajnia ob. bud. wielofunkcyjny	5
Żalno	- założenie dworsko –parkowe: dwór (ul. Szkolna nr 3), park - zajazd , ul. Chojnicka nr 2 - szkoła, ul. Szkolna nr 1 - zespół dworca kolejowego - dworzec kolejowy (ul. Kolejowa nr 4) 2 budynki kolejowe, ul. Kolejowa nr 6 i 8 - wiadukt kolejowy - domy: ul. Dworcowa nr 1, 16, ul. Napoleońska nr 1, 3, ul. Pamięci Narodowej nr 18, ul. Starowiejska nr 6, 17 - chałupa, ul. Starowiejska nr 21 - mleczarnia, ul. Dworcowa nr 13 - dawny cmentarz ewangelicki	18
Linia kolejowa nr 241 – linia nieczynna	Koronowo-Tuchola – odcinek na terenie gm. Kęsowo (Brzuchowo)	1
Linia kolejowa nr 208 – linia czynna	Działdowo-Tuchola-Chojnice – odcinek na terenie gm. Kęsowo, (Żalno-Piastoszyn)	1

Razem 147

5.5. ZABYTKI O NAJWYŻSZYM ZNACZENIU DLA GMINY

Gmina Kęsowo nie posiada wielu obiektów wyróżniających się szczególnie na tle architektury krajowej ale posiadających wartość lokalną i charakterystyczną dla tego obszaru. Zabytki o najwyższej wartości ze względów historycznych, artystycznych i kulturowych, jednocześnie są chronione poprzez wpis do rejestru zabytków (9 obiektów wpisanych jest do rejestru zabytków nieruchomości i 1 obiekt do rejestru zabytków archeologicznych).

Kościoły:

Jeleńc - na tle zabytków sakralnych gminy szczególną wartością, z uwagi na formę architektoniczną, wyróżnia się rzymsko-katolicki kościół pw. Chrystusa Króla w Jeleńcu, według niektórych badaczy, zaprojektowany przez znanego architekta Adama Ballenstaedta. Kościół wzniesiony w latach 1928-1932, murowany, otynkowany, neoklasycystyczny. Jest budowlą centralną, założoną na rzucie koła przenikającego się z krzyżem greckim, nakrytą wysoką kopułą. W świątyni wartościowy wystrój i wyposażenie (przeniesione w większości z poprzedniego drewnianego kościoła, rozebranego w 1928 r) z XVII i XVIII wieku. Wokół kościoła cmentarz z 2 poł XIX wieku. Cmentarz otoczony kamienno-ceglanym murem. Architektura kościoła dominuje w krajobrazie okolicy.

Kęsowo - zespół kościoła ewangelickiego, wzniesiony w latach 1908-1913, złożony z kościoła, ob. rzymsko-katolickiego pw. św. Bernarda, murowanego, otynkowanego, bez wyraźnych cech stylowych, bryła kościoła prosta, nakryta wysokim dachem dwuspadowym, przy płd.-wsch. narożu wieża, do której od południa przylega łącznik plebanii (dawna pastorówka), na płd.-wsch. od plebanii budynek gospodarczy).

Zespoły dworsko-parkowe:

Tuchółka - założenie dworsko-parkowe; dwór zbudowany w latach 1899 – 1901 murowany, otynkowany, parterowy; w otoczeniu dworu rozległy park krajobrazowy z 2 poł. XIX w. z okazałym różnogatunkowym drzewostanem (w tym 5 drzew pomnikowych). W obrębie założenia murowany, otynkowany spichlerz. Założenie malowniczo położone na skarpie nad brzegiem jeziora Tuchółka. Do majątku prowadzi aleja obsadzona drzewami.

Żalno – dwór obronny; budowa obecnego dworu rozpoczęta ok. 1570 r. z inicjatywy Macieja Żalińskiego. Budynek wielokrotnie odnawiany i przekształcany, w XIX wieku powiększony o część płn. i w XX w. o przybudówkę zachodnią. W latach 60. XX wieku podczas prac remontowych rozebrano skrzydło z XIX w. i wzniesiono nowe. Dwór murowany, z kamienia i cegły, otynkowany, piętrowy, częściowo podpiwniczony,

z piwnicami sklepieniami kolebkowo (wpisany do rej.). Na płd. od dworu, nad brzegiem jeziora Żalno, park krajobrazowy, ze śladami podziałów geometrycznych i zachowanym drzewostanem i drzewami pomnikowymi.

Brzuchowo – park dworski z 2 poł. XIX w., krajobrazowy, z bogatym gatunkowo drzewostanem.

Obrowo – grodzisko wczesnośredniowieczne z VII/VIII w., położone wśród podmokłych łąk, na tzw. wzgórzu Zamkowym. Zachowane 2-3 metrowe wały, teren porośnięty starodrzewem. Grodzisko obniżone od wschodniej strony, w odległej przeszłości graniczyło z jeziorem.

6. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY.

ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ – SŁABE I MOCNE STRONY GMINY

Mocne strony:

1. Malownicze, atrakcyjne krajobrazowo położenie geograficzne gminy, walory krajobrazowo-przyrodnicze (środowiskowe). Nieskażone przemysłem środowisko naturalne (jeziora, lasy, rezerwat biosfery).

2. Tereny atrakcyjne turystycznie – Krajeński Park Krajobrazowy.

3. Bliskość Borów Tucholskich, rzeka Kamionka.

4. Bogata historia gminy. Lokalne dziedzictwo kulturowe.

5. Duża liczba zabytków kultury materialnej, atrakcje, pomniki, miejsca pamięci. Atrakcje turystyczne – grodzisko w Obrowie, kompleks bunkrów pomiędzy Obrowem a Drożdżenicą, stanowiące linię obronną z 1939, zabytki architektury, założenia dworsko-parkowe, cmentarze poewangelickie.

6. Dobre warunki do rozwoju turystyki - istniejące szlaki turystyczne i ścieżki rowerowe.

7. Imprezy o charakterze wojewódzkim, powiatowym i lokalnym (festyny, przeglądy).

8. Istniejąca oraz wciąż rozbudowywana infrastruktura techniczna, w tym dobre powiązania komunikacyjne (drogi wojewódzkie, powiatowe).

9. Położenie pomiędzy dwoma biegunami o znaczeniu podregionalnym - siedzibami powiatów: Tucholą oraz Chojnicami

Słabe strony:

1. Brak aktualnych planów zagospodarowania przestrzennego dla całego obszaru.

2. Zbyt niskie nakłady na wspieranie kultury. Słaby dostęp do kultury, do ośrodków kultury jak np. teatr, kino.

3. Przesuwanie środków na kulturę i dziedzictwo kultury do innych działów w gminie.

4. Niewystarczająca infrastruktura turystyczna i obsługa szlaków turystycznych.

5. Niedostateczny system informacji turystycznej.

6. Niska świadomość społeczna o prawnych zobowiązaniach właścicieli do należytego utrzymania obiektów historycznych.

7. Brak powiązań między ofertą kulturalną, a turystyczną.

8. Niezagospodarowane jeziora – brak plaż, małej architektury małej gastronomii.

9. Słabe i zbyt selektywne przygotowanie odbiorców dziedzictwa kulturowego.

10. Brak miejscowego kapitału co skutkuje znikomą działalnością inwestycyjną.

11. Mała liczba bezpośrednich połączeń z ośrodkami regionalnymi - siedzibami województwa kujawsko-pomorskiego (Bydgoszczą i Toruniem) oraz z innymi dużymi krajowymi ośrodkami miejskimi;

12. Ubożenie społeczeństwa.

13. Wzrost salda migracji.

14. Duże rozproszenie osadnictwa.

15. Słabo rozwinięta baza noclegowa dla obsługi ruchu turystycznego .

16. Rozdrobnienie gospodarstw rolnych.

17. Zły stan techniczny części dróg na terenie gminy.

Szanse:

1. Wykorzystanie turystycznego potencjału gminy.

2. Budowa baz turystycznych i agroturystycznych w oparciu o obiekty i obszary historyczne.

3. Zwiększenie ilości szlaków turystycznych prowadzących przez miejsca i wsie, w których znajdują się zabytki.

4. Pobudzenie społecznej inicjatywy ochrony zabytków oraz popularyzację wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym.

5. Wykorzystanie aktywności i zaangażowania lokalnej społeczności. Aktywizacja środowisk lokalnej społeczności dzięki środkom pomocowym.

6. Zagospodarowanie centrów wsi, zagospodarowanie plaż przy licznych jeziorach w gminie – mała architektura, gastronomia.

7. Migracja ludności z miast do wsi, napływ ludności (turyści).

8. Zagospodarowanie parków.

9. Rozwój infrastruktury turystycznej.
10. Oznaczenie i promocja szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych.
11. Wykorzystanie potencjału i ofert największych miasta w regionie (Tuchola, Chojnice).
12. Opracowania studialne uwarunkowań i kierunków rozwoju przestrzennego.
13. Zweryfikowanie zakresów ochrony konserwatorskiej.
14. Współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Zagrożenia

1. Zły stan większości zabytków spowodowany brakiem środków finansowych na ich konserwację i renowację. Brak kapitału - środków własnych na sfinansowanie projektów i przedsięwzięć.

2. Realizacje robót konserwatorsko – remontowych prowadzonych bez niezbędnych uzgodnień konserwatorskich i budowlanych.

3. Stosowanie nieprawidłowych rozwiązań technologicznych i materiałowych w pracach remontowych.

4. Niski poziom wykonawstwa prac spowodowanych brakiem odpowiednio wykształconych wykonawców - pracowników o określonych specjalizacjach.

5. Zanik wiedzy i wiadomości o lokalnej tradycji niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

6. Brak promocji dziedzictwa kulturowego gminy.

7. Słaba infrastruktura.

8. Odływ młodych wykształconych osób do miast.

9. Niewielka liczba zakładów produkcyjnych.

10. Słabo wykształcona lokalna społeczność – tworzy ją starzejąca się lokalna społeczność rolników.

7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE. Priorytety. Kierunki działań i zadania w zakresie opieki nad zabytkami.

7.1. Priorytety programu opieki.

Głównym celem Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami gminy Kęsowo na lata 2017-2020 jest dążenie do poprawy stanu zasobów dziedzictwa kulturowego z zachowaniem krajobrazu kulturowego gminy oraz zainicjowanie procesów zmierzających do wzmocnienia świadomości społecznej mieszkańców i właścicieli obiektów zabytkowych. o ważności tego dziedzictwa dla rozwoju gminy. Do zadań samorządu lokalnego należy przyjęcie priorytetów w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami oraz monitorowanie ich postępu.

Po analizie stanu dziedzictwa kulturowego gminy Kęsowo przyjęto następujące priorytety:

Priorytet 1. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego.

Priorytet 2. Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego gminy.

Priorytet 3. Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości

7.2. Kierunki działań i zadania programu opieki.

W ramach każdego z 3 priorytetów zostały określone główne kierunki działań, którym przypisano określone zadania do realizacji w latach (2017-2020). Władze Gminy zostały zobowiązane Ustawą o opiece nad zabytkami do złożenia po 2 latach sprawozdania z wykonania Programu. Dla realizacji wyznaczonych priorytetów określono długofalowe kierunki działań, mogące wykraczać także poza czteroletni okres obowiązywania Programu. Jako kierunki działań realizacji Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Kęsowo w ramach przyjętych priorytetów uznano:

1. Zintegrowaną ochronę dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego;
2. Rozszerzenie zasobu i ochrony dziedzictwa kulturowego gminy;
3. Ochronę układów ruralistycznych na obszarach wiejskich;
4. Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
5. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków na potrzeby społeczne, turystyczne i edukacyjne;
6. Prowadzenie i monitoring gminnej ewidencji zabytków;
7. Szeroki dostęp do informacji o dziedzictwie kulturowym gminy;
8. Korzystanie z nowoczesnych technik informatycznych do promocji dziedzictwa kulturowego;
9. Edukacje i popularyzację wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym;
10. Promocja regionalnego dziedzictwa kulturowego służąca kreacji produktów turystyki kulturowej;
11. Zwiększenie świadomości kulturowej społeczności lokalnej przez włączenie jej przez różne formy aktywności;
12. Wzbudzenie zainteresowania historią i kulturą materialną regionu zapisaną w dziełach architektury, budownictwa, lokalnej tradycji;

13. Wspieranie rozwoju lokalnych inicjatyw kulturotwórczych w zakresie podtrzymania miejscowych tradycji folklorystycznych;
14. Podejmowanie działań umożliwiających gromadzenie i eksponowanie pamiątek lokalnych;
15. Turystyczną promocję regionu;
16. Stworzenie infrastruktury turystycznej w ramach promocji regionu;
17. Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami.

W ramach każdego z głównych priorytetów określono kierunki działań, które mają być uzyskane przez przypisane im szczegółowe działania. W Programie przypisano zadania mające na celu polepszenie ogólnej sytuacji obiektów zabytkowych, jak i mieszkańców gminy w nawiązaniu do szeroko rozumianego dziedzictwa kulturowego. Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Kęsowo jest pierwszym opracowaniem o takim charakterze, wykonanym dla obszaru gminy. Założono, że w czasie trwania pierwszego etapu realizowane będą działania wstępne, mające charakter przygotowawczy. Aby określone działania mogły być zrealizowane potrzebna jest współpraca wielu podmiotów i zrównoważona współpraca między właścicielami obiektów zabytkowych, a Gminą. Ważne jest również współdziałanie władz Gminy z jednostkami samorządu terytorialnego wyższego szczebla w odniesieniu do zabytków, ich pielęgnacji, ratowania oraz niezbędnego finansowania.

Planowany zakres kierunków i zadań, określonych w trzech priorytetach przedstawiono w tabeli:

Priorytet I: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego	
Kierunki działań	Zadania
Zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego	Opracowanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów o dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi i obszarów wskazanych do ochrony w studium uwarunkowań i zagospodarowania przestrzennego gminy. Przestrzeganie ustaleń studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego. Przeciwdziałanie samowolom budowlanym w obiektach zabytkowych oraz wprowadzenie systemu kontroli prac konserwatorsko-remontowych. Ochrona panoram widokowych oraz przedpoli widokowych dla wsi o dużych wartościach kulturowych. Szczególna ochrona środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Krajeńskiego Parku Krajobrazowego.
Rozszerzenie zasobu i ochrony dziedzictwa kulturowego gminy	Wnioskowanie do kujawsko pomorskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków o wpisanie do rejestru zabytków cennych obszarów i obiektów zabytkowych.
Ochrona układów ruralistycznych na obszarach wiejskich	Zapobieganie rozpraszaniu osadnictwa i poprawa ładu przestrzennego wsi poprzez: - ochronę historycznie ukształtowanego układu dróg, historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych oraz relacji przestrzennych w zespołach zabytkowej zabudowy, - wypełnianie zabudową wolnych działek budowlanych w obszarach centrów wsi oraz historycznych siedlisk w zgodzie z historyczną kompozycją dawnego układu oraz formą architektoniczną tworzącej go zabudowy.
Priorytet II: Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego gminy	
Kierunki działań	Zadania

<p>Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania</p>	<p>Rozpoczęcie lub kontynuacja prac remontowo -konserwatorskich w obiektach zabytkowych stanowiących własność gminy. Opracowanie szczegółowych planów i projektów prac konserwatorsko remontowych dotyczących szczególnie obiektów zabytkowych znajdujących się w zasobach gminy. Adaptacja nieużytkowanych obiektów zabytkowych będących w zasobach gminy, z możliwością zmiany sposobu użytkowania np. dworca w Żalnie i in. Uporządkowanie nieczynnych i zaniedbanych cmentarzy ewangelickich (w Kęsowie, Pamiętowie i Brzuchowie) i poepidemicznego w Jeleńcu, zarówno siłami własnymi gminy, jak i wolontariatu. Umieszczenie tablicy informującej o istnieniu cmentarza ewangelickiego, w miejscu obecnego kościoła w Żalnie. Rozpoczęcie procesów rewaloryzacyjnych dotyczących obszarów i zabytkowych obiektów przemysłowych z możliwością ich adaptacji do nowych funkcji np. młyn Tuchółce i in. Stworzenie planu systematycznych kontroli stanu utrzymania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych znajdujących się w zasobach gminy.</p>
<p>Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków na potrzeby społeczne, turystyczne i edukacyjne</p>	<p>Popularyzacja miejsc o szczególnym znaczeniu historycznym, kulturowym, krajoznawczym i turystycznym dla gminy np. grodzisko w Obrowie, kompleks bunkrów z czasów II wojny światowej, Krajeński Park Krajobrazowy. Prowadzenie bieżących prac porządkowych przy zabytkowych zespołach zieleni: gminnych parkach, cmentarzach, obszarach nieczynnych cmentarzy, dawnych parkach dworskich itp. finansowana metodą „małych grantów”. Rozpropagowanie idei wolontariatu, aktywizacja lokalnej społeczności w działaniach na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego. Określenie zasad i monitoring wdrażania, dotyczący umieszczania szyldów i reklam na obiektach zabytkowych.</p>
<p>Priorytet III: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości</p>	
<p>Kierunki działań</p>	<p>Zadania</p>
<p>Prowadzenie i monitoring gminnej ewidencji zabytków</p>	<p>Bieżąca aktualizacja Gminnej Ewidencji Zabytków w formie elektronicznej.</p>
<p>Szeroki dostęp do informacji o dziedzictwie kulturowym gminy</p>	<p>Udostępnienie informacji o zabytkach regionu na stronie internetowej gminy. Utworzenie portalu cyfrowego (bazy danych) - systemu informacji i promocji zasobów kulturowych, gminy. Opracowanie mapy zabytków gminy, jako atrakcyjnej graficznie formy promocji dziedzictwa kulturowego.</p>
<p>Korzystanie z nowoczesnych technik informatycznych do promocji dziedzictwa kulturowego</p>	<p>Dostęp do Internetu (jako edukacyjnej bazy danych) w publicznych placówkach oświatowych, w świetlicach i in. Wspieranie tworzenia przez lokalną społeczność regionalnych portali tematycznych, hobbystycznych.</p>
<p>Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym</p>	<p>Organizowanie i wspieranie realizacji konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych. Organizowanie szkoleń związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego i udział w nich. Inicjowanie wydarzeń na terenie gminy w ramach obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa. Wydawanie i wspieranie publikacji promujących dziedzictwo kulturowe gminy. Popularyzacja wartościowych realizacji konserwatorskich przy zabytkach oraz zagospodarowania obszarów cennych kulturowo i krajobrazowo. Opracowanie cyklu szkoleń mających na celu promowanie rewaloryzacji</p>

	<p>i remontowania obiektów zabytkowych oraz możliwości pozyskiwania funduszy na ten cel.</p> <p>Upowszechnienie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego w systemie edukacji szkolnej - organizowanie i wspieranie zajęć o tej tematyce.</p>
Promocja regionalnego dziedzictwa kulturowego służąca kreacji produktów turystyki kulturowej	<p>Kontynuacja prac nad tworzeniem szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych wykorzystujących walory dziedzictwa kulturowego oraz ich promocja - („Na żurawim szlaku”, „Szlaku kasztelańskiego”, „Szlaku Borowiackiego” i inicjatyw typu „Green Way” czy „Nuda Stop”).</p> <p>Wprowadzenie zintegrowanego systemu informacji wizualnej obejmującego zasoby i wartości dziedzictwa kulturowego gminy np. za pomocą tablic informacyjnych czy tzw. „mówiących kamieni” (analogicznie do prezentacji informatycznej 6 schronów bojowych z 1939 r. z linii obronnej zwanej „Pozycją Rytel”).</p>
Zwiększenie świadomości kulturowej społeczności lokalnej przez włączenie jej przez różne formy aktywności	<p>Wykreowanie wizerunku gminy, w oparciu o dziedzictwo kulturowe i lokalną tożsamość mieszkańców.</p> <p>Upowszechnianie edukacji w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, przez zaangażowanie placówek oświatowych (szkoły, biblioteki, domy kultury) oraz kościelnych,</p> <p>w organizowanie warsztatów, pracowni, szkoleń, wykładów.</p> <p>·Promocja i dalsze rozpropagowanie idei „Wiosek Tematycznych” wzorem „Ptasiej Wioski” w Adamkowie czy „Kwiatowej Wioski” w Żalnie.</p>
Wzbudzenie zainteresowania historią i kulturą materialną regionu zapisaną w dziełach architektury, budownictwa, lokalnej tradycji	<p>Kontynuowanie organizowania imprez obejmujących szeroką tematykę historii i kultury regionu (np. „Dni Żalińskie”, Święto Kwiatów, „Dzień Twórcy Ludowego”, „Piknik Historyczny” „Dzień Pieczonego Ziemniaka” i in.).</p> <p>Organizacja konkursów plastycznych, fotograficznych, plenerów malarskich i rzeźbiarskich promujących kulturę i tradycję lokalną.</p> <p>Promocja regionu poprzez działalność domów kultury, świetlic wiejskich organizacji, stowarzyszeń i Lokalnych Grup Działania.</p>
Wspieranie rozwoju lokalnych inicjatyw kulturotwórczych w zakresie podtrzymania miejscowych tradycji folklorystycznych	<p>Wspieranie kulturotwórczych, lokalnych inicjatyw dotyczących podtrzymania miejscowych tradycji m.in. folklorystycznych i innych, np. organizowanych cyklicznie w pierwszą sobotę września Dożynek Gminnych.</p>
Podjęcie działań umożliwiających gromadzenie i eksponowanie pamiątek lokalnych	<p>·Wspieranie i rozwój Izby Tradycji (w Zespole Szkół w Kęsowie) miejsca, gdzie można eksponować, przekazywane przez lokalną społeczność, pamiątki związane z historią i dziedzictwem kulturowym.</p>
Turystyczna promocja regionu	<p>Promocja książek, publikacji dotyczących gminy i jej zasobów kulturowych. Popularyzacja dziedzictwa kulturowego w małych formach wydawniczych: pocztówki, foldery.</p> <p>Zamieszczenie w gminnym portalu cyfrowym w dziale informacji turystycznej map zabytków oraz opracowanie szlaku najważniejszych zabytków dla gminy.</p> <p>Promocja lokalnych festynów (Festyn Rodzinny w Tuchółce, Festyn Kęsowski, Dni Żalińskie i in.).</p> <p>Promocja lokalnych produktów kulinarnych i udział w seminariach w rodzaju „Europejski system ochrony produktów regionalnych i tradycyjnych” czy „Wskazówki do promocji budowania marki wytwarzania i dystrybucji.</p> <p>Promocja gminy na wydarzeniach i imprezach regionalnych i wojewódzkich np. „Otwarcie Sezonu Turystycznego”: promocja walorów krajobrazowych Krajeńskiego Parku Krajobrazowego.</p> <p>Kontynuacja inicjatyw mających na celu popularyzację w mediach walorów turystycznych gminy np. poprzez stowarzyszenia i lokalne grupy działające w gminie.</p>

Stworzenie infrastruktury turystycznej w ramach promocji regionu	<p>Promocja wyznaczonych już szlaków turystycznych, „Na żurawim szlaku” „Szlaku kasztelańskiego”, „Szlaku Borowiackiego” i tworzenie nowych.</p> <p>Stworzenie form małej architektury (ławki, altany) towarzyszącej trasom turystycznym.</p> <p>Wspieranie „małej przedsiębiorczości w gminie, zaktywizowanie lokalnej społeczności np. w tworzeniu różnych form usług - agroturystyka, gastronomia etc.</p> <p>Stworzenie punktu informacji turystycznej w gminie.</p>
Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami	<p>Podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością gminy.</p> <p>Opracowanie dla lokalnej społeczności kampanii informacyjnej odnośnie możliwości pozyskania środków na cele kulturowe, w tym rewaloryzację obiektów architektury.</p> <p>Stworzenie systemu odpowiednich ulg i rekompensat finansowych dla właścicieli i dzierżawców obiektów zabytkowych mających na celu podejmowanie przez nich działań rewaloryzacyjnych.</p> <p>Wykorzystanie programów pomocowych. np. „Odnowa i Rozwój Wsi” i innych w ochronie dziedzictwa kulturowego gminy. Oparcie się o środki unijne wzorem inwestycji w Jeleńcu i Kęsowie.</p>

8. INSTRUMENTARIUM STOSOWANE W REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Zadania określone w gminnym programie opieki nad zabytkami będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- instrumentów prawnych wynikających z przepisów ustawowych (uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, budowa parków kulturowych, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów będących własnością gminy, wykonywanie decyzji administracyjnych, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- instrumentów finansowych - finansowanie prac konserwatorskich i remontowych przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy, korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje, dofinansowania, nagrody, zachęty finansowe dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych;
- instrumentów koordynacji - poprzez realizację projektów i programów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w wojewódzkich, powiatowych i gminnych strategiach, planach rozwoju lokalnego itp., współpraca z ośrodkami naukowymi i akademickimi, współpraca z organizacjami wyznaniowymi w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami),
- instrumentów społecznych - poprzez działania edukacyjne promocyjne, współdziałanie z organizacjami społecznymi, działania prowadzące do tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami;
- instrumentów kontrolnych - aktualizacja gminnej ewidencji zabytków, (monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego oraz stanu zachowania dziedzictwa kulturowego).

9. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.

Ocenę realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami należy dokonać co 2 lata, a zobowiązani do jego realizacji są wójtowie, burmistrzowie i prezydenci miast dokonujący sprawozdań z realizacji gminnych programów opieki nad zabytkami, którą przedstawia się radzie gminy lub miasta.

Wykonanie sprawozdania powinna poprzedzić ocena poziomu realizacji gminnego programu uwzględniająca:

- wykonanie zadań przyjętych do realizacji w okresie czteroletnim obowiązywania gminnego programu opieki nad zabytkami,
- efektywność ich wykonania.

W ocenie realizacji programu należy wskazać kryteria i wskaźniki oceny realizowanych zadań.

W ramach priorytetu nr 1 „Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego” należy uwzględnić:

- Poziom objęcia terenu gminy wykonanymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego (w %).
- Liczba wniosków o wpis do rejestru zabytków obszarów, obiektów i zespołów zabytkowych.
- Liczba wniosków o uznanie obiektów i obszarów za pomniki historii.
- Zakres współpracy z organizacjami pozarządowymi.

W ramach priorytetu nr 2: „Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego gminy” należy uwzględnić:

1. Poziom wydatków budżetu gminy na ochronę i opiekę nad zabytkami (w %).
2. Wartość finansowa zrealizowanych kompleksowych programów rewaloryzacji i rewitalizacji oraz liczbę (bądź inne mierniki) obiektów poddanych rewaloryzacji w ramach tych programów.
3. Wartość finansową wykonanych prac remontowo-konserwatorskich przy zabytkach oraz liczbę obiektów poddanych w/w pracom.
4. Zakres współpracy z organizacjami pozarządowymi.

W ramach priorytetu nr 3: „Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości” należy uwzględnić:

1. Liczbę opracowanych prac studialnych (studia historyczno-urbanistyczne, studia krajobrazowe, katalogi typów zabudowy regionalnej i detalu architektonicznego).
2. Liczbę zrealizowanych konkursów, wystaw, działań edukacyjnych na terenie gminy.
3. Liczbę utworzonych szlaków turystycznych, tras rowerowych, konnych, wodnych.
4. Liczbę opracowanych, wydanych wydawnictw (w tym folderów promocyjnych, przewodników).
5. Liczbę utworzonych, zmodernizowanych elementów infrastruktury służących funkcjonowaniu i rozwojowi turystyki kulturowej Liczba osób zwiedzających muzea, skanseny, izby regionalne itp.
6. Liczbę szkoleń lub liczba pracowników biorących udział w szkoleniach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego.

10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Podstawowe źródła finansowania realizacji zadań Programu opieki to:

- Fundusze europejskie – środki zagraniczne,
- Środki z budżetu państwa,
- Środki własne jednostki samorządu terytorialnego.

Dofinansowanie zadań z zakresu opieki i ochrony dziedzictwa kulturowego z Funduszy Unii Europejskiej.

Pozyskiwanie środków finansowych na zadania inwestycyjne jest również możliwe ze źródeł zewnętrznych. Możliwość współfinansowania działań obejmujących zarówno podnoszenie poziomu wiedzy w zakresie kultury i historii, jak również zachowanie oraz ochronę dziedzictwa kulturowego o znaczeniu europejskim, istnieje ze środków finansowych Unii Europejskiej.

W ramach funduszy polityki spójności będzie realizowanych 6 krajowych programów, w tym jeden ponadregionalny dla województw Polski Wschodniej oraz instrument współpracy transgranicznej i ponadnarodowej:

- Infrastruktura i Środowisko,
- Inteligentny Rozwój,
- Wiedza Edukacja Rozwój,
- Polska Cyfrowa,
- Pomoc Techniczna,
- Europejska Współpraca Terytorialna i Europejski Instrument Sąsiedztwa oraz
- Programy Regionalne, w tym Regionalny Program Operacyjny Województwa Kujawsko-Pomorskiego.

Dofinansowanie zadań z zakresu opieki i ochrony dziedzictwa kulturowego ze źródeł zagranicznych pozaunijnych.

Dofinansowanie zadań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego możliwe jest w ramach programu Konserwacja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego oraz Promowanie różnorodności kulturowej i artystycznej w ramach europejskiego dziedzictwa kulturowego współfinansowane ze środków Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego.

Istnieje też możliwość dofinansowanie zadań z zakresu opieki i ochrony dziedzictwa kulturowego ze środków pozarządowych; dofinansowanie zadań z zakresu ochrony dóbr kultury obejmuje również działalność fundacji i organizacji pożytku np. Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej.

Dofinansowanie zadań z zakresu opieki i ochrony dziedzictwa kulturowego z budżetu państwa.

Finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach Polsce reguluje Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku. Zapis rozdziału 7 regulują zasady finansowania opieki nad zabytkami.

Kwestie dofinansowania prac przy obiektach zabytkowych reguluje Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 6 czerwca 2005 r. w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków. (t.j. Dz.U. z 2014 r. poz. 399).

Wsparcie finansowe z budżetu państwa pochodzi ze środków:

- Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach Programów Operacyjnych,

- Wojewody Kujawsko-Pomorskiego, będących w dyspozycji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków,
- Budżetu samorządu województwa kujawsko-pomorskiego i jednostek samorządu terytorialnego,
- Funduszu Kościelnego (dla prac przy obiektach sakralnych, nie obejmujących konserwacji ruchomego wyposażenia kościołów),
- Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (dla założeń zieleni zabytkowej).

Dofinansowanie zadań z zakresu opieki i ochrony dziedzictwa kulturowego z budżetu samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego:

Z budżetu samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego wspierane są zadania z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami zgodnie z obowiązującą Ustawą z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 1817), która zobowiązuje organy administracji publicznej do współpracy z organizacjami pozarządowymi oraz podmiotami, o których mowa w art. 3 ust. 3 Ustawy. Zasady przyznawania dotacji na realizację zadań publicznych określają przepisy Ustawy z dnia 30 czerwca 2005 r. o finansach publicznych (t.j. Dz.U. z 2013 r. poz. 885). W celu racjonalnego wykorzystania środków budżetu województwa na realizację zadań publicznych przez organizacje pozarządowe, wprowadzono zasady określające procedurę organizowania otwartych konkursów ofert poprzedzających przyznanie dotacji oraz zasady rozliczania.

Zasady udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków znajdujących się na obszarze województwa kujawsko-pomorskiego określone są stosownymi uchwałami

Informacje o zasadach i kryteriach dotyczących możliwości pozyskiwania środków finansowych na zadania związane z ochroną i opieką nad zabytkami znajdują się na podanych poniżej stronach internetowych:

- Informacje dotyczące programu operacyjnego „Promesa Ministra Kultury” www.mkidn.gov.pl
- Informacje dotyczące programu operacyjnego „Dziedzictwo kulturowe” (www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/finanse-ministra/programy-mkidn-2016/dziedzictwo-kulturowe.php), (www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/finanse-ministra/programy-mkidn-2016/dziedzictwo-kulturowe/ochrona-zabytkow.php), (www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/finanse-ministra/programy-mkidn-2016/dziedzictwo-kulturowe/wspieranie-dzialan-muzealnych.php), (www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/finanse-ministra/programy-mkidn-2016/dziedzictwo-kulturowe/kultura-ludowa-i-tradycyjna.php), (www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/finanse-ministra/programy-mkidn-2016/dziedzictwo-kulturowe/ochrona-dziedzictwa-kulturowego-za-granica.php), (www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/finanse-ministra/programy-mkidn-2016/dziedzictwo-kulturowe/ochrona-zabytkow-archeologicznych.php), (www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/finanse-ministra/programy-mkidn-2016/dziedzictwo-kulturowe/miejsca-pamieci-narodowej.php),
- Informacje dotyczące programów operacyjnych „Regionalne programy operacyjne” www.interreg.gov.pl,
- Informacje dotyczące programu operacyjnego „Infrastruktura i środowisko” www.mrr.gov.pl,
- Informacje dotyczące programu operacyjnego „Fundusz dla organizacji pozarządowych” www.funduszngo.pl,

11. REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ GMINĘ ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTEKÓW

Rada Gminy Kęsowo, zgodnie z Ustawą z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2014 roku, poz. 1446 z późn. zm.), posiada prawo przyznawania dotacji celowych z własnych środków na prace przy zabytkach znajdujących się na terenie gminy.

Gmina może uchwalić zasady udzielania dotacji na prace konserwatorskie restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków oraz nie wpisanych do rejestru zabytków znajdujących się na terenie gminy.

Długofalowa polityka gminy w tym zakresie oraz realizacja Programu jest szansą na ratowanie tego dziedzictwa dla przyszłych pokoleń. Realizacja programu poddana będzie ocenie Rady Gminy w Kęsowie po upływie dwóch lat od jego uchwalenia. W sprawach nie uregulowanych w Programie mają zastosowanie obowiązujące przepisy prawa.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami gminy Kęsowo wpisuje się w strategiczne programy wyższego szczebla i koresponduje z celem nadrzędnym, którym jest ochrona dziedzictwa kulturowego gminy Kęsowo, co przekłada się na konkurencyjność regionu i jakość życia mieszkańców.

Opracowanie programu (z informacjami od wydziału finansowego) ma na celu określenie planowanych i prowadzonych przez gminę inwestycji związanych z ochroną zabytków w ciągu 4 lat czyli w okresie obowiązywania gminnego programu opieki nad zabytkami. Zadania inwestycyjne dotyczą:

- ochrony zabytków wprowadzone do wieloletniego programu inwestycyjnego (dotyczy zabytków będących własnością gminy),
- ochrony zabytków wprowadzone do gminnych programów przyjętych uchwałami rady gminy (programy rewitalizacji, rozwoju lokalnego, ochrony środowiska i gospodarki komunalnej itp.).

Dotyczy to zarówno czynności konserwatorskich, jak i prac remontowo-budowlanych (w tym także o charakterze komunalnym) przy:

- obiektach zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków (nieruchomych, ruchomych i archeologicznych),
- obiektach ujętych w gminnej ewidencji zabytków,
- obszarach objętych ochroną konserwatorską (w tym wpisanych do rejestru zabytków oraz objętych ochroną na mocy zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, wskazanych do ochrony konserwatorskiej w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz na terenach parków kulturowych),
- związanych z pielęgnacją i rewitalizacją zieleni zabytkowej (m.in. parki, ogrody, cmentarze, aleje),
- prace studialne, dokumentacyjne i projektowe,
- działania edukacyjne, promocyjne itp.

W programie opieki określono poziom wysokości finansowania planowanych przez gminę zadań z zakresu opieki i ochrony dziedzictwa kulturowego (np. poprzez wskazanie udziału procentowego w corocznie uchwalanym budżecie). Wskazane jest aby w drodze stosownej uchwały gminy dofinansowywały prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.

Zadania programu opieki mogą też być realizowane przez instytucje kultury podległe gminie (np. muzea, biblioteki, izby regionalne, izby tradycji), w ramach działalności bieżącej.

Ponadto (w zakresie ustawy o działalności pożytku publicznego i wolontariacie) gminy mogą wspierać działalność kulturalną związaną z ochroną zabytków i tradycji, prowadzoną przez organizacje pozarządowe (m.in. stowarzyszenia) dotyczące środowiska kulturowego gminy.

Dotacje z budżetu Gminy na prace konserwatorskie przy zabytkach

Zgodnie z art. 81 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami jednostki samorządu terytorialnego mają możliwość dotowania prac konserwatorskich, restauratorskich oraz robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków. Tryb udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków określa w drodze uchwały organ stanowiący jednostki samorządu terytorialnego.

Z budżetu gminy winny być udzielane dotacje (stosownie do uchwały) zgodnie z obowiązującym prawem, w sprawie zasad udzielania i rozliczania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.

Zgodnie z uchwałą mogą być udzielane dotacje w wysokości np. do 25% nakładów koniecznych do wykonania prac. Warunkiem jest złożenie wniosku o przyznanie dotacji.

Ulgi podatkowe

Formą pomocy finansowej dla właścicieli obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków jest system ulg podatkowych:

- Na podstawie art. 4, ust. 1, pkt 9, lit. c i d Ustawy o podatku od spadku i darowizn (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 205) zwolnione od podatku jest nabycie spadku zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków, jeżeli nabywca jest zaliczany do I lub II grupy spadkowej oraz gdy zabezpiecza jej konserwuje zgodnie z obowiązującymi przepisami. Zwolnienie od podatku przysługuje też w przypadku nabycia spadku zabytków ruchomych i kolekcji wpisanych do rejestru zabytków.
- Na podstawie art. 7, ust. 1, pkt 6 Ustawy o podatkach i opłatach lokalnych (t.j. Dz.U. z 2016 r. poz. 716) zwalnia się od podatku od nieruchomości: budynki i grunty wpisane indywidualnie do rejestru zabytków, pod warunkiem ich utrzymania i konserwacji zgodnie z przepisami o ochronie zabytków, z wyjątkiem części zajętych na prowadzenie działalności gospodarczej

12. Załączniki:

Nr 1 – wykaz obiektów w gminnej ewidencji zabytków

Lp	Miejscowość	Obiekt	Adres	Data	Wpis do rejestru
1	Adamkowo	dom	Nr 2	1911 r	
2	Bralewnica	dwór	Nr 1	k. XIX w	
3	Bralewnica	zesp. dworski - obora		k. XIX w	
4	Bralewnica	zesp. dworski. - obora		k. XIX w	
5	Bralewnica	zesp. dworski - stodoła		k. XIX w	
6	Bralewnica	zesp. dworski -stodoła		l. 30 XX w	
7	Bralewnica	zesp. dworski, park		k. XIX w	
8	Brzuchowo	dwór	Nr 14	k. XIX w	
9	Brzuchowo	park dworski		2 poł. XIX w	A/210/1 15.05.1987
10	Brzuchowo	cmentarz ewangelicki		1 poł. XIX w	
11	Brzuchowo	wiadukt kolejowy		ok. 1909r ćw. XIX w, odbud. 1947 r.	
12	Drożdzienica	szkoła, ob. dom	Nr 13	ok. 1900 r.	
13	Drożdzienica	dom	Nr 20	ok. 1900r.	
14	Drożdzienica	szkoła, ob.. dom	Nr 25	ok. 1900r.	
15	Drożdzienica	cmentarz ewangelicki		XIX w	
16	Jeleńcz	zespół kościoła pw. Chrystusa Króla – kościół	Nr 29	1930-1932	A/1549/1-2 26.01.2010
17	Jeleńcz	zespół kościoła – cmentarz przy kościele		2 poł. XIX w	A/1549/1-2 26.01.2010
18	Jeleńcz	ogrodzenie cmentarza		2 poł. XIX w	
19	Jeleńcz	dom zakonny?, ob. budynek mieszkalny	Nr 21	4 ćw. XIX w	
20	Jeleńcz	dom	Nr 30	ok. 1910 r.	
21	Jeleńcz	cmentarz epidemiczny		XIX w	
22	Kęsowo	układ ruralistyczny		p-sza wzm. 1361 r. zabudowa 2 poł. XIX, pocz. XX w.	
23	Kęsowo	zespół kościoła ewang. - . kościół, ob.. fil. pw. św. Bernarda	ul. Szkolna 10	1908-1913	A/1391/1-3 13.10.2008
24	Kęsowo	zespół kościoła ewang. – pastorówka, ob. plebania	ul. Szkolna 10	1908-1913	A/1391/1-3 13.10.2008
25	Kęsowo	zespół kościoła ewang. – budynek gospodarczy	ul. Szkolna 10	1908-1913	A/1391/1-3 13.10.2008
26	Kęsowo	kapliczka przydrożna	ul. Pamiętowska/ Polna	1945 r.	
27	Kęsowo	zesp. dworski , dwór	ul. Główna 19	ok. poł. XIX	
28	Kęsowo	zesp. dworski, park	ul. Główna 19	ok. poł. XIX	
29	Kęsowo	zesp. dworski, gorzelnia	ul. Główna 26	4 ćw. XIX w	
30	Kęsowo	zesp. dworski, stajnia	ul. Główna 26	4 ćw. XIX w	
31	Kęsowo	zesp. dworski , budynek inwentarski	ul. Wyzwolenia 1	4 cw. XIX w	
32	Kęsowo	zesp. dworski, dom z budynkiem gospod.	ul. Wyzwolenia 3	4 ćw. XIX w	
33	Kęsowo	zesp. dworski, stodoła II	ul. Wyzwolenia 5	4 ćw. XIX w	

34	Kęsowo	zajazd	ul. Główna 20	ok. 1900 r.	
35	Kęsowo	dom	ul. Łąkowa 8	1912 r.	
36	Kęsowo	dom	ul. Szkolna 1	pocz. XX w	
37	Kęsowo	szkoła	ul. Szkolna 11	1908 r.	
38	Kęsowo	dom	ul. Szkolna 15	1910 r.	
39	Kęsowo	dom	ul. Szkolna 19	pocz. XX w.	
40	Kęsowo	dom	ul. Szkolna 20	pocz. XX w.	
41	Kęsowo	dom	ul. Szkolna 21	ok. 1900 r.	
42	Kęsowo	cmentarz ewangelicki	ul. Polna	XIX w	
43	Krajenki	zespół dworski, dwór	Nr 8	k. XIX w	
44	Krajenki	park dworski		k. XIX w.	
45	Nowe Żalno	zespół dworski, dwór	Nr 5	2 poł. XIX w	
46	Nowe Żalno	zespół dworski, park		XIX w	
47	Obrowo	szkoła, ob. dom	Nr 6	1902 r.	
48	Pamiętowo	kapliczka przydrożna		1918 r.	
49	Pamiętowo	dwór	Nr 3	ok. 1910r	
50	Pamiętowo	zagroda, dom	Nr 5/6	ok. 1941 r.	
51	Pamiętowo	zagroda, bud. gospod. I	Nr 5/6	ok. 1941 r.	
52	Pamiętowo	zagroda, bud. gosp. II	Nr 5/6	ok. 1941 r.	
53	Pamiętowo	zagroda, stodoła	Nr 5/6	ok. 1941 r.	
54	Pamiętowo	dom	Nr 12	ok. 1910 r.	
55	Pamiętowo	szkoła ob. budynek mieszk./świetlica	Nr 16	ok. 1910 r.	
56	Pamiętowo	dom	Nr 19	pocz. XX w.	
57	Pamiętowo	zagroda, dom	Nr 22	pocz. XX w.	
58	Pamiętowo	zagroda, bud. inwent.	Nr 22	pocz. 1900 r.	
59	Pamiętowo	cmentarz ewangelicki		XIX w	
60	Piastoszyn	kapliczka	ul. Główna	1898 r.	
61	Piastoszyn	chałupa	ul. Główna 7	2 poł. XIX w	
62	Piastoszyn	szkoła	ul. Główna 10	1914 r.	
63	Piastoszyn	dom	ul. Główna 14	ok. 1915 r.	
64	Piastoszyn	dom	ul. Główna 15	ok. 1915 r.	
65	Piastoszyn	dom	ul. Główna 17	1915 r.	
66	Piastoszyn	dom	ul. Główna 33	ok. 1915 r.	
67	Piastoszyn	dom, przedszkole	ul. Główna 34 i 36	ok. 1914 r.	
68	Piastoszyn	chałupa	ul. Główna 43	2 poł. XIX w	
69	Piastoszyn	dwór	ul. Krótka 4	2 poł. XIX w	
70	Piastoszyn	dom	Nr 10 i 11	ok. 1900 r.	
71	Piastoszyn	dom	Nr 12	ok. 1900 r.	
72	Piastoszyn	dom	ul. Okrężna 2	ok. 1900 r.	
73	Piastoszyn	zagroda – bud. inwent.	ul. Okrężna 2	ok. 1900 r.	
74	Piastoszyn	chałupa	ul. Spółdzielcza 4	2 poł. XIX w	
75	Piastoszyn	dwór	ul. Spółdzielcza 14	4 ćw. XIX w	
76	Przymuszewo	układ ruralistyczny		p-sza wzm. 1867r. zabudowa pocz. XXw..	
77	Przymuszewo	pozostałości zespołu dworskiego - dom	Nr 19	ok. 1910r.	
78	Przymuszewo	pozostałości zespołu dworskiego – stodoła	Nr 19	ok. 1942 r.	
79	Przymuszewo	pozostałości zespołu dworskiego – gorzelnia	Nr 25	ok. 1900 r.	
80	Przymuszewo	pozostałości zespołu		XIX w	

		dworskiego, park			
81	Przymuszewo	dom	Nr 3	ok. 1910 r.	
82	Przymuszewo	zagroda – obora I	Nr 3	ok. 1910 r.	
83	Przymuszewo	zagroda – obora II	Nr 3	ok. 1910 r.	
84	Przymuszewo	zagroda – stodoła	Nr 3	ok. 1910 r.	
85	Przymuszewo	dom	Nr 4	1913 r.	
86	Przymuszewo	zagroda – chlewnia	Nr 4	1910 r.	
87	Przymuszewo	zagroda – stodoła	Nr 4	ok. 1913 r.	
88	Przymuszewo	dom	Nr 8	ok. 1942 r.	
89	Przymuszewo	zagroda – obora	Nr 8	ok. 1942 r.	
90	Przymuszewo	zagroda – chlewnia	Nr 8	ok. 1942 r.	
91	Przymuszewo	dom	Nr 9 i 10	ok. 1942 r.	
92	Przymuszewo	zagroda – obora	Nr 9 i 10	ok. 1942 r.	
93	Przymuszewo	zagroda – stodoła	Nr 9 i 10	ok. 1942 r.	
94	Przymuszewo	dom	Nr 14	ok. 1915 r.	
95	Przymuszewo	zagroda – drewnitnia	Nr 14	ok. 1915 r.	
96	Przymuszewo	dom	Nr 15	ok. 1942 r.	
97	Przymuszewo	zagroda – stodoła	Nr 15	ok. 1942 r.	
98	Przymuszewo	zagroda - -drewnitnia	Nr 15	ok. 1942 r.	
99	Przymuszewo	dom	Nr 16	ok. 1942 r.	
100	Przymuszewo	zagroda - -kuźnia	Nr 16	ok. 1942 r.	
101	Przymuszewo	zagroda – dom	Nr 17	ok. 1942 r.	
102	Przymuszewo	zagroda – obora	Nr 17	ok. 1942 r.	
103	Przymuszewo	zagroda – stodoła	Nr 17	ok. 1942 r.	
104	Przymuszewo	szkoła ob. bud. mieszk.	Nr 20 i 21	ok. 1920 r.	
105	Przymuszewo	zagroda – dom	Nr 22 i 23	ok. 1942 r.	
106	Przymuszewo	zagroda – obora	Nr 22 i 23	ok. 1942 r.	
107	Przymuszewo	zagroda – stodoła	Nr 22 i 23	ok. 1942 r.	
108	Przymuszewo	dom	Nr 26	ok. 1942 r.	
109	Przymuszewo	stodoła w zagrodzie	Nr 28	ok. 1942 r.	
110	Przymuszewo	cmentarz ewangelicki		XIX w	
111	Siciny	mur. ogrodzenie parku i folwarku		pocz. XX w.	
112	Siciny	park dworski		XIX w.	
113	Tuchółka	zespół dworsko-parkowy - dwór	Nr 1	1899-1901	A/209/1-2 15.05.1987
114	Tuchółka	zespół dworsko-parkowy - park		2 poł. XIX w	A/209/1-2 15.05.1987
115	Tuchółka	zespół dworski, spichlerz		XIX/XX w.	
116	Tuchółka	młyn, ob., nieużytkowany	Nr 2	ok. 1900 r.	
117	Wieszczyce	kapliczka		1945 r.?	
118	Wieszczyce	budynek mieszkalny	Nr 3	1941 r.	
119	Wieszczyce	mur ogrodzeniowy folwarku		pocz. XX w	
120	Wieszczyce	obora folwarczna		XIX w	
121	Wieszczyce	park dworski		XIX w	
122	Żalno	dwór obronny	ul. Szkolna 3	ok. 1570 r., pocz. XVII w XIX i XX w	A/1146 14.11.1967
123	Żalno	park dworski		XIX w	
124	Żalno	zajazd	ul. Chojnicka 2	2 poł. XIX w	
125	Żalno	dom	ul. Dworcowa 1	ok. 1900 r.	
126	Żalno	mleczarnia, budynek mieszkalny	ul. Dworcowa 13	ok. 1900 r.	
127	Żalno	dom	ul. Dworcowa 16	ok. 1900 r.	

128	Żalno	dworzec	ul. Kolejowa 4	ok. 1900 r.	
129	Żalno	dom kolejowy	ul. Kolejowa 6	ok. 1900 r.	
130	Żalno	dom kolejowy	ul. Kolejowa 8	ok. 1900 r.	
131	Żalno	dom	ul. Napoleńska 1	XIX/XX w	
132	Żalno	dom	ul. Napoleńska 3	XIX/XX w	
133	Żalno	dom	ul. Pamięci Narodowej 18	ok. 1900 r.	
134	Żalno	dom	ul. Starowiejska 6	ok. 1900 r	
135	Żalno	dom	ul. Starowiejska 17	ok. 1900 r	
136	Żalno	chałupa	ul. Starowiejska 21	2 poł. XIX w	
137	Żalno	szkoła	ul. Szkolna 1	1912 r.	
138	Żalno	wiadukt kolejowy		4 ćw. XIX, przebud.	
139	Żalno	dawny cmentarz ewangelicki	ul. Kościelna	XIX w	
140	Drożdżenica	Schron bojowy nr 1		1939 r.	
141	Ludwichowo	Schron bojowy nr 2 - Ludwichowo		1939 r.	
142	Ludwichowo	Schron bojowy nr 3 – Ludwichowo		1939 r.	
143	Krajenki	Schron bojowy nr 4 – „Piaśnik”		1939 r.	
144	Kęsowo	Schron bojowy nr 5 – „Lisia Góra „		1939 r.	
145	Obrowo	Schron bojowy nr 6 – „Obrowo”		1939 r.	
146		Linia kolejowa nr 241 Koronowo-Tuchola (odcinek w gminie. Kęsowo: okolice wsi Brzuchowo)		1909 r.	
147		Linia kolejowa nr 208 Działdowo-Tuchola- Chojnice – (odcinek w gm. Kęsowo: Żalno-Piastoszyn)		1883 r.	

Nr 2 – wykaz stanowisk archeologicznych w ewidencji zabytków archeologicznych

Lp.	Miejscowość	Nr w obrębie miejsc.	AZP	Nr na arkuszu AZP	Kultura/chronologia	Uwagi
1	Drożdżenica	1	29-35	93	HA-LAT	
2	Drożdżenica	2	29-35	95	HA-LAT	
3	Drożdżenica	3	29-35	96	HA-LAT	
4	Drożdżenica	4	29-35	100	NOW	
5	Drożdżenica	5	29-35	101	PSR, NOW	
6	Drożdżenica	6	29-34	62	NOW	
7	Drożdżenica	7	29-34	63	NOW	
8	Drożdżenica	8	29-34	64	NE	
9	Drożdżenica	9	29-34	65	PSR	
10	Drożdżenica	10	29-34	66	OR, NOW	
11	Drożdżenica	11	29-34	67	OR, NOW	
12	Drożdżenica	12	29-34	68	KP, NOW	
13	Drożdżenica	13	29-34	69	KPOM, NOW	
14	Drożdżenica	14	29-34	70	WSR	
15	Drożdżenica	15	29-34	71	KPOM, NOW	
16	Drożdżenica	1	28-34	45	KPOM	

17	Drożdzienica	2	28-34	46	KPOM	
18	Drożdzienica	3	28-34	47	KPOM	
19	Drożdzienica	4	28-34	48	OR, NOW	
20	Drożdzienica	5	28-34	49	KPOM	
21	Drożdzienica	6	28-34	50	NE, NOW	
22	Drożdzienica	7	28-34	51	KPOM, NOW	
23	Drożdzienica	8	28-34	52	PSR	
24	Drożdzienica	9	28-34	53	KPOM	
25	Drożdzienica	10	28-34	54	KPOM, PSR, NOW	
26	Drożdzienica	11	28-34	55	KPOM	
27	Drożdzienica	12	28-34	56	KPOM, NOW	
28	Drożdzienica	13	28-34	57	KPOM	
29	Drożdzienica	14	28-34	58	KPOM	
30	Drożdzienica	15	28-34	59	KPOM	
31	Drożdzienica	16	28-34	60	KPOM	
32	Jeleńcz	1	28-35	42	NOW	
33	Jeleńcz	2	28-35	43	NOW	
34	Jeleńcz	3	28-35	44	NOW	
35	Jeleńcz	4	28-35	45	OR, PSR	
36	Jeleńcz	5	28-35	46	NOW	
37	Jeleńcz	6	28-35	47	KPOM, WSR, NOW	
38	Jeleńcz	7	28-35	48	NOW	
39	Jeleńcz	8	28-35	49	KPOM, NOW	
40	Jeleńcz	9	28-35	50	KPOM, NOW	
41	Jeleńcz	10	28-35	51	KPOM	
42	Jeleńcz	11	28-35	52	OR	
43	Jeleńcz	12	28-35	53	NOW	
44	Jeleńcz	13	28-35	54	NOW	
45	Jeleńcz	14	28-35	55	KPOM	
46	Jeleńcz	15	28-35	56	KPOM, NOW	
47	Jeleńcz	16	28-35	57	KPOM	
48	Jeleńcz	17	28-35	58	KPOM	
49	Jeleńcz	18	28-35	59	KPOM	
50	Jeleńcz	19	28-35	97	OR, NOW	
51	Jeleńcz	20	28-35	98	KŁ, XVIII w., NOW	
52	Jeleńcz	21	28-35	99	NE, NOW	
53	Jeleńcz	22	28-35	100	KPOM, NOW	
54	Jeleńcz	23	28-35	102	NOW	
55	Jeleńcz	24	28-35	103	NOW	
56	Jeleńcz	25	28-35	104	KCSZ	
57	Jeleńcz	26	28-35	105	KPOM, NOW	
58	Jeleńcz	27	28-35	106	OR, NOW	
59	Jeleńcz	28	28-35	107	OR	
60	Jeleńcz	29	28-35	108	PRADZIEJE	
61	Jeleńcz	30	28-35	109	OR	
62	Jeleńcz	31	28-35	110	NOW	
63	Jeleńcz	32	28-35	111	KŁ, NOW	
64	Jeleńcz	33	28-35	129	OR	
65	Jeleńcz	34	28-35	130	PRADZIEJE	
66	Jeleńcz	35	28-35	131	KPOM	
67	Jeleńcz	36	28-35	132	OR	
68	Jeleńcz	37	28-35	133	KPOM	
69	Jeleńcz	38	28-35	134	PRADZIEJE	
70	Kęsowo	1	29-35	14	PSR-NOW	

71	Kęsowo	2	29-35	15	NOW
72	Kęsowo	3	29-35	17	PSR
73	Kęsowo	4	29-35	18	HA-LAT, WSR, NOW
74	Kęsowo	5	29-35	19	HA-LAT, WSR, PSR-NOW
75	Kęsowo	6	29-35	20	WSR, PSR, NOW
76	Kęsowo	7	29-35	21	HA-LAT, PSR, NOW
77	Kęsowo	8	29-35	22	PSR, NOW
78	Kęsowo	9	29-35	23	PSR, NOW
79	Kęsowo	10	29-35	33	HA-LAT, NOW
80	Kęsowo	11	29-35	35	HA-LAT
81	Kęsowo	12	29-35	107	EK, PSR, NOW
82	Kęsowo	13	29-35	108	PSR
83	Kęsowo	14	29-35	109	PSR
84	Kęsowo	15	29-35	110	PSR-NOW
85	Kęsowo	16	28-35	28	KPOM, NOW
86	Kęsowo	17	28-35	29	KPOM
87	Kęsowo	18	28-35	30	NOW
88	Kęsowo	19	28-35	31	OR
89	Kęsowo	20	28-35	32	KPOM, NOW
90	Kęsowo	21	28-35	33	KPOM, NOW
91	Kęsowo	22	28-35	34	KPOM, NOW
92	Kęsowo	23	28-35	35	WSR
93	Kęsowo	24	28-35	36	NOW
94	Kęsowo	25	28-35	37	NOW
95	Kęsowo	26	28-35	38	OR, NOW
96	Kęsowo	27	28-35	39	OR, NOW
97	Kęsowo	28	28-35	40	NOW
98	Kęsowo	29	28-35	41	NOW
99	Kęsowo	30	28-35	42	NE, NOW
100	Kęsowo	31	28-35	60	KPOM, NOW
101	Kęsowo	32	28-35	61	KPOM, NOW
102	Kęsowo	33	28-35	62	OR, PSR, NOW
103	Kęsowo	34	28-35	63	KPOM, PSR
104	Kęsowo	35	28-35	64	PSR, NOW
105	Kęsowo	36	28-35	65	PRADZIEJE, NOW
106	Kęsowo	37	28-35	66	WSR, NOW
107	Kęsowo	38	28-35	67	NOW
108	Kęsowo	39	28-35	68	NOW
109	Kęsowo	40	28-35	69	NOW
110	Kęsowo	41	28-35	70	KPOM, NOW
111	Kęsowo	42	28-35	71	NOW
112	Kęsowo	43	28-35	72	KPOM, NOW
113	Kęsowo	44	28-35	73	OR, NOW
114	Kęsowo	45	28-35	74	KPOM
115	Kęsowo	46	28-35	75	KPOM
116	Kęsowo	47	28-35	76	KPOM
117	Kęsowo	48	28-35	77	OR, NOW
118	Kęsowo	49	28-35	78	KAK
119	Kęsowo	50	28-35	79	OR, NOW
120	Kęsowo	51	28-35	80	OR
121	Kęsowo	52	28-35	81	OR
122	Kęsowo	53	28-35	86	NOW
123	Kęsowo	54	28-35	87	NOW

124	Kęsowo	55	28-35	88	PRADZIEJE, NOW	
125	Kęsowo	56	28-35	89	NOW	
126	Kęsowo	57	28-35	90	NOW	
127	Kęsowo	58	28-35	91	WSR, NOW	
128	Kęsowo	59	28-35	92	KŁ, NOW	
129	Kęsowo	60	28-35	93	KŁ	
130	Kęsowo	61	28-35	94	OR	
131	Kęsowo	62	28-35	95	KPOM	
132	Kęsowo	63	28-35	96	OR	
133	Kęsowo	64	28-35	101	NOW	
134	Kęsowo	65	28-35	112	NOW	
135	Kęsowo	66	28-35	113	NOW	
136	Kęsowo	67	28-35	114	NE	
137	Kęsowo	68	28-35	115	PSR	
138	Kęsowo	69	28-35	116	OR, NOW	
139	Kęsowo	70	28-35	117	OR, NOW	
140	Kęsowo	71	28-35	118	KPOM, NOW	
141	Kęsowo	72	28-35	119	KPOM, NOW	
142	Kęsowo	73	28-35	120	WSR	
143	Kęsowo	74	28-35	121	KPOM, NOW	
144	Kęsowo	75	28-35	122	KPOM, NOW	
145	Kęsowo	76	28-35	123	KPOM	
146	Kęsowo	77	28-35	124	WSR	
147	Kęsowo	78	28-35	125	KPOM	
148	Kęsowo	79	28-35	126	KPOM	
149	Kęsowo	80	28-35	127	KŁ, OR	
150	Kęsowo	81	28-35	128	KPOM, NOW	
151	Kęsowo	82	27-35	44	HA, OR, NOW	
152	Kęsowo	83	27-35	45	HA	
153	Kęsowo	84	27-35	46	PRADZIEJE, HA, NOW	
154	Kęsowo	85	27-35	47	XIX w?	
155	Kęsowo	86	27-35	48	NE, HA, OR	
156	Kęsowo	87	27-35	49	HA	
157	Obrowo	1	28-35	24	WSR	grodzisko wpisane do rejstru zabytków nr 84/C
158	Obrowo	2	28-35	8	PRADZIEJE	
159	Obrowo	3	28-35	9	NOW	
160	Obrowo	4	28-35	10	KPOM, NOW	
161	Obrowo	5	28-35	11	OR, NOW	
162	Obrowo	6	28-35	12	KPOM, PSR, NOW	
163	Obrowo	7	28-35	13	KPOM	
164	Obrowo	8	28-35	14	KPOM, WSR, PSR	
165	Obrowo	9	28-35	15	KPOM	
166	Obrowo	10	28-35	16	KPOM, NOW	
167	Obrowo	11	28-35	17	NOW	
168	Obrowo	12	28-35	18	KPOM, NOW	
169	Obrowo	13	28-35	19	OR	
170	Obrowo	14	28-35	20	OR	
171	Obrowo	15	28-35	21	KPOM, NOW	
172	Obrowo	16	28-35	22	WSR, NOW	
173	Obrowo	17	28-35	23	OR	
174	Obrowo	18	28-35	24 a	KPOM, WSR	

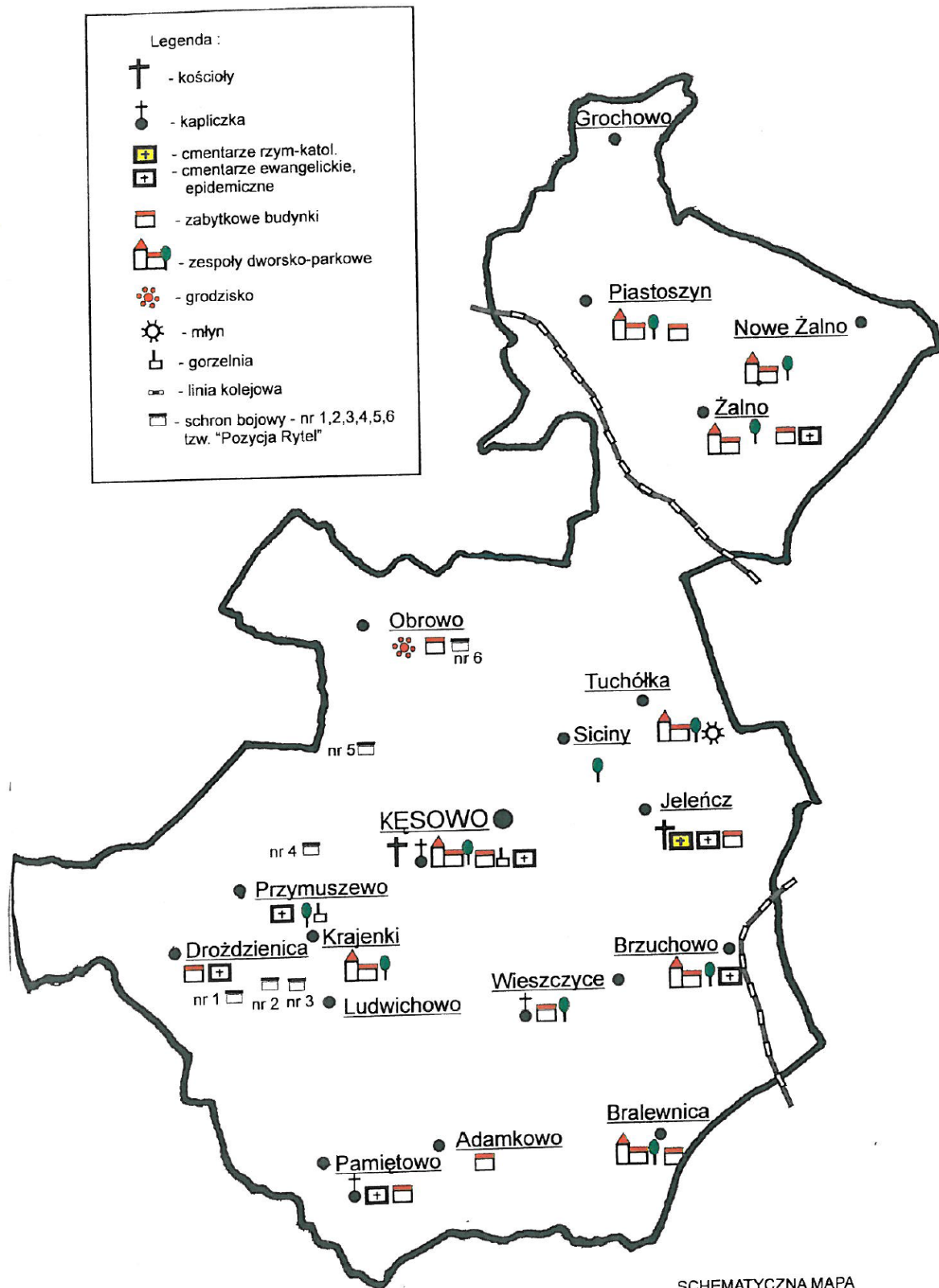
175	Obrowo	19	28-35	25	KPOM, NOW	
176	Obrowo	20	28-35	26	KPOM, NOW	
177	Obrowo	21	28-35	27	KPOM, NOW	
178	Pamiętwo	1	29-35	36	HA	
179	Pamiętwo	2	29-35	37	HA	
180	Pamiętwo	3	29-35	38	HA	
181	Pamiętwo	4	29-35	39	PSR-NOW	
182	Pamiętwo	5	29-35	40	PSR	
183	Pamiętwo	6	29-35	41	WSR, PSR	
184	Pamiętwo	7	29-35	42	HA	
185	Pamiętwo	8	29-35	43	WSR	
186	Pamiętwo	9	29-35	44	HA-LAT, NOW	
187	Pamiętwo	10	29-35	48	HA-LAT	
188	Pamiętwo	11	29-35	49	HA-LAT	
189	Pamiętwo	12	29-35	50	HA	
190	Pamiętwo	13	29-35	51	PSR	
191	Pamiętwo	14	29-35	52	HA	
192	Pamiętwo	15	29-35	53	HA	
193	Pamiętwo	16	29-35	54	HA	
194	Pamiętwo	17	29-35	55	PSR, NOW	
195	Pamiętwo	18	29-35	56	HA	
196	Pamiętwo	19	29-35	57	PSR-NOW	
197	Pamiętwo	20	29-35	58	PSR, PSR-NOW	
198	Pamiętwo	21	29-35	59	NOW	
199	Pamiętwo	22	29-35	60	PSR	
200	Pamiętwo	23	29-35	61	NOW	
201	Pamiętwo	24	29-35	62	HA, PSR	
202	Pamiętwo	25	29-35	63	HA-LAT, PSR	
203	Pamiętwo	26	29-35	64	NE, LAT, NOW	
204	Pamiętwo	27	29-35	65	HA-LAT	
205	Pamiętwo	28	29-35	66	HA-LAT, PSR	
206	Pamiętwo	29	29-35	67	PSR	
207	Pamiętwo	30	29-35	68	PSR, NOW	
208	Pamiętwo	31	29-35	69	LAT	
209	Pamiętwo	32	29-35	70	SR, PSR-NOW	
210	Pamiętwo	33	29-35	71	PSR, NOW	
211	Pamiętwo	34	29-35	72	HA, PSR-NOW	
212	Pamiętwo	35	29-35	73	HA-LAT	
213	Pamiętwo	36	29-35	74	HA-LAT, PSR-NOW	
214	Pamiętwo	37	29-35	75	HA-LAT, PSR-NOW	
215	Pamiętwo	38	29-35	76	HA-LAT, WSR, PSR-NOW	
216	Pamiętwo	39	29-35	77	PSR	
217	Pamiętwo	40	29-35	86	HA-LAT	
218	Pamiętwo	41	29-35	87	NOW	
219	Pamiętwo	42	29-35	88	WSR, PSR, NOW	
220	Pamiętwo	43	29-35	89	PSR, NOW	
221	Pamiętwo	44	29-35	90	PSR, NOW	
222	Pamiętwo	45	29-35	91	PSR	
223	Pamiętwo	46	29-35	92	NOW	
224	Pamiętwo	47	29-35	94	WSR	
225	Pamiętwo	48	29-35	97	PSR-NOW	
226	Pamiętwo	49	29-35	98	PSR-NOW	
227	Pamiętwo	50	29-35	99	PSR, NOW	

228	Pamiętowo	51	29-35	102	PSR, NOW	
229	Pamiętowo	52	29-35	103	PSR	
230	Pamiętowo	53	29-35	104	PSR, NOW	
231	Pamiętowo	54	29-35	105	EK?, PSR-NOW	
232	Przymuszewo	1	28-35	1	KŁ, NOW	
233	Przymuszewo	1A	29-35	106	PSR, NOW	
234	Przymuszewo	2	28-35	2	KŁ	
235	Przymuszewo	2A	29-35	108	WSR	
236	Przymuszewo	3	28-35	3	PRADZIEJE, NOW	
237	Przymuszewo	4	28-35	4	NE	
238	Przymuszewo	5	28-35	5	KŁ, NOW	
239	Przymuszewo	6	28-35	6	PRADZIEJE	
240	Przymuszewo	7	28-35	7	KPOM, NOW	
241	Przymuszewo	8	28-35	82	KPOM	
242	Przymuszewo	9	28-35	83	OR	
243	Przymuszewo	10	28-35	84	KPOM	
244	Przymuszewo	11	28-35	85	WSR, NOW	
245	Przymuszewo	12	28-34	1	KPOM, NOW	
246	Przymuszewo	13	28-34	2	NOW	
247	Przymuszewo	14	28-34	3	NOW	
248	Przymuszewo	15	28-34	4	PRADZIEJE, NOW	
249	Przymuszewo	16	28-34	5	NOW	
250	Przymuszewo	17	28-34	6	KPOM, NOW	
251	Przymuszewo	18	28-34	7	WSR, NOW	
252	Przymuszewo	19	28-34	8	OR, WSR, NOW	
253	Przymuszewo	20	28-34	9	OR, NOW	
254	Przymuszewo	21	28-34	10	KPOM, WSR	
255	Przymuszewo	22	28-34	11	NE, KP, WSR	
256	Przymuszewo	23	28-34	12	KPOM, NOW	
257	Przymuszewo	24	28-34	13	NE, OR, NOW	
258	Przymuszewo	25	28-34	14	NOW	
259	Przymuszewo	26	28-34	15	KPOM, OR	
260	Przymuszewo	27	28-34	16	NE, KPOM	
261	Przymuszewo	28	28-34	17	KPOM, PSR	
262	Przymuszewo	29	28-34	76	NE, KPOM, NOW	
263	Przymuszewo	30	28-34	77	EB	
264	Przymuszewo	31	28-34	78	KPOM	
265	Przymuszewo	32	28-34	82	KPOM, WSR, NOW	
266	Przymuszewo	33	28-34	83	KPOM	
267	Przymuszewo	34	28-34	84	KPOM, NOW	
268	Piastoszyn	1	27-35	1	EŻ?	A
269	Piastoszyn	2	27-35	2	NOW	
270	Piastoszyn	3	27-35	3	NOW	
271	Piastoszyn	4	27-35	4	NOW	
272	Piastoszyn	5	27-35	5	HA-LAT, NOW	
273	Piastoszyn	6	27-35	6	WSR	
274	Piastoszyn	7	27-35	7	PSR/NOW	
275	Piastoszyn	8	27-35	8	PSR, NOW	
276	Piastoszyn	9	27-35	9	HA, WSR, NOW	
277	Piastoszyn	10	27-35	10	NOW	
278	Piastoszyn	11	27-35	11	HA, PSR, NOW	
279	Piastoszyn	12	27-35	12	NOW	
280	Piastoszyn	13	27-35	13	NOW	
281	Piastoszyn	14	27-35	14	NOW	

282	Piastoszyn	15	27-35	15	PRADZIEJE, NOW	
283	Piastoszyn	16	27-35	16	NOW	
284	Piastoszyn	17	27-35	17	WSR	
285	Piastoszyn	18	26-35	43	NOW	
286	Piastoszyn	19	26-35	44	NOW	
287	Piastoszyn	20	26-35	45	PSR	
288	Piastoszyn	21	26-35	46	OR, WSR	
289	Piastoszyn	22	26-35	47	KPOM, WSR	
290	Piastoszyn	23	26-35	48	PSR, NOW	
291	Piastoszyn	24	26-35	49	KŁ, KP, PSR	
292	Piastoszyn	25	26-35	50	WSR, PSR, NOW	
293	Piastoszyn	26	26-35	51	WSR, PSR	
294	Piastoszyn	27	26-35	52	HA-LAT	
295	Piastoszyn	28	26-35	53	HA-LAT	
296	Piastoszyn	29	26-35	54	PSR	
297	Piastoszyn	30	26-35	55	HA-LAT	
298	Piastoszyn	31	26-35	56	PSR	
299	Piastoszyn	32	26-35	57	WSR, PSR	
300	Piastoszyn	33	26-35	58	KŁ, KP	
301	Piastoszyn	34	26-35	59	NOW	
302	Piastoszyn	35	26-35	60	NOW	
303	Piastoszyn	36	26-35	61	PSR, NOW	
304	Piastoszyn	37	26-35	62	HA-LAT, NOW	
305	Piastoszyn	38	26-35	63	WSR	
306	Żalno	1	27-35	18	NE	A
307	Żalno	2	27-35	19	HA	A
308	Żalno	3	27-35	20	WSR	A
309	Żalno	4	27-35	21	NE	
310	Żalno	5	27-35	22	WSR?	
311	Żalno	6	27-35	23	HA/LAT	
312	Żalno	7	27-35	24	PRADZIEJE, WSR, PSR, NOW	
313	Żalno	8	27-35	25	PRADZIEJE ?, HA, WSR	
314	Żalno	9	27-35	26	HA, WSR	
315	Żalno	10	27-35	27	WSR, NOW	
316	Żalno	11	27-35	28	PSR, NOW	
317	Żalno	12	27-35	29	PRADZIEJE, NOW	
318	Żalno	13	27-35	30	PSR	
319	Żalno	14	27-35	31	NOW	
320	Żalno	15	27-35	32	NE, OR, PSR	
321	Żalno	16	27-35	33	WSR	
322	Żalno	17	27-35	34	PSR, NOW	
323	Żalno	18	27-35	35	WSR	
324	Żalno	19	27-35	36	PSR	
325	Żalno	20	27-35	37	OR, PSR	
326	Żalno	21	27-35	38	NOW	
327	Żalno	22	27-35	39	OR	
328	Żalno	23	27-35	40	NE, HA, NOW	

13. CZĘŚĆ GRAFICZNA

- Schematyczna mapa zabytków Gminy Kęsowo,
- Sołectwa Gminy Kęsowo,
- Kierunki zagospodarowania przestrzennego Gminy Kęsowo.

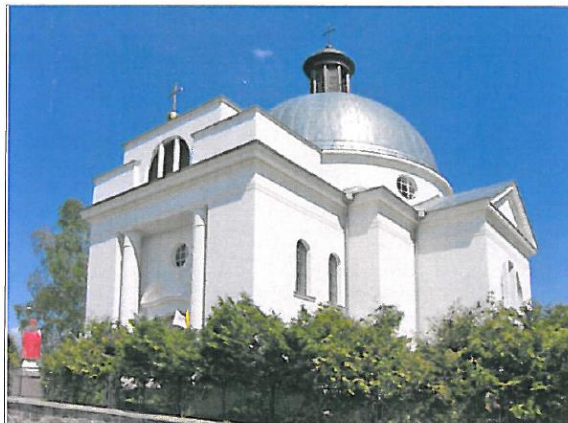
CZĘŚĆ GRAFICZNA

- Obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomych

Obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomych :

1. Brzuchowo - park dworski

2. Jeleńcz - kościół pw. Chrystusa Króla

3. Jeleńcz - cmentarz przy kościele

Obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomych :

4. Kęsowo - kościół pw. św. Bernarda

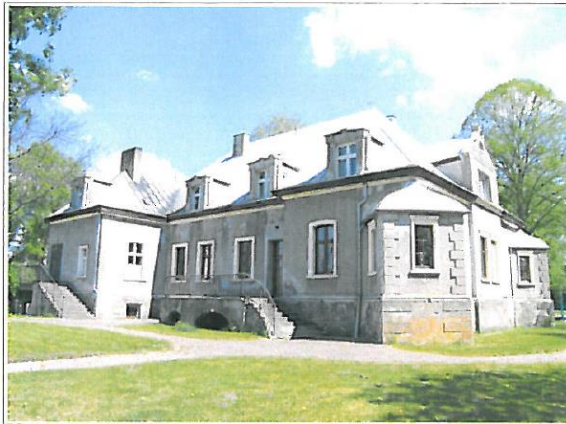

5. Kęsowo - plebania przy kościele

6. Kęsowo - budynek gospodarczy w zespole kościoła

Obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomych :

7. Tuchółka - dwór

8. Tuchółka - park dworski

9. Żalno dwór, ul. Szkolna nr 3

Obiekt wpisany do rejestru zabytków archeologicznych :

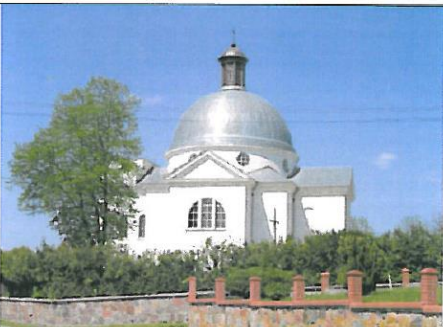
1. Obrowo - grodzisko wczesnośredniowieczne

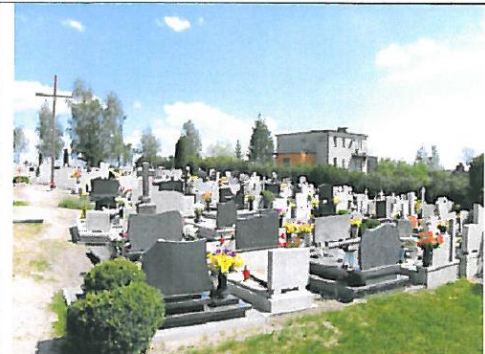
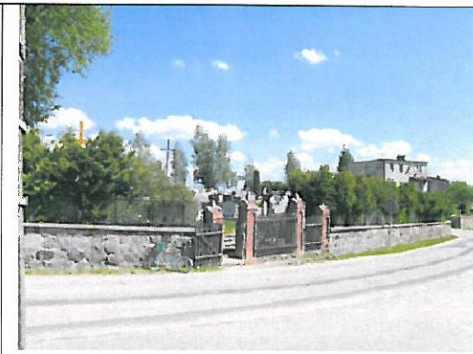
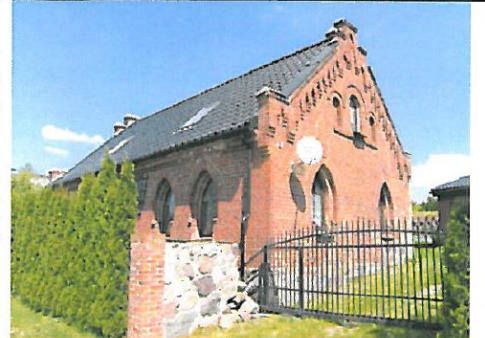

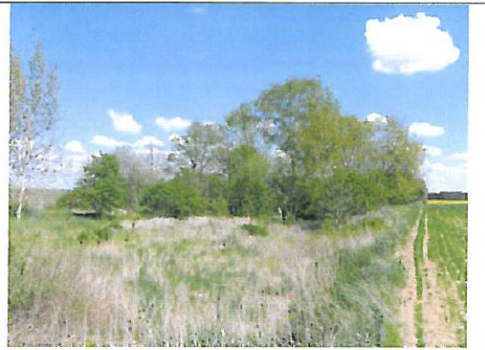
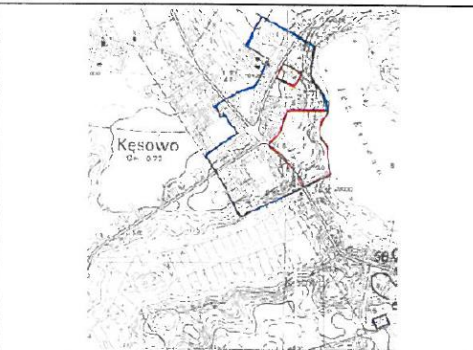

CZĘŚĆ GRAFICZNA

- Gminna ewidencja zabytków

GMINNA EWIDENCJA ZABYTKÓW

	
1. Adamkowo nr 2 - dom	2. Bralewnica dwór, ob. budynek mieszkalny nr 1
	
3. Bralewnica, zespół dworski, obora	4. Bralewnica, zespół dworski, obora II
	
5. Bralewnica, zespół dworski, stodoła	6. Bralewnica, zespół dworski, stodoła II
	
7. Bralewnica, park dworski	8. Brzuchowo, dwór, ob. budynek mieszkalny nr 14

	
<p>9. Brzuchowo, park dworski</p>	<p>10. Brzuchowo, cmentarz ewangelicki</p>
	
<p>11. Brzuchowo, wiadukt kolejowy</p>	<p>12. Drożdzienica, szkoła, ob. dom nr 13</p>
	
<p>13. Drożdzienica, dom nr 20</p>	<p>14. Drożdzienica, szkoła, ob. dom nr 25</p>
	
<p>15. Drożdzienica, cmentarz ewangelicki</p>	<p>16. Jeleńcu, kościół pw. Chrystusa Króla</p>

	
<p>17. Jeleńcz, cmentarz przy kościele</p>	<p>18. Jeleńcz, ogrodzenie kościoła</p>
	
<p>19. Jeleńcz, dom zakonny, ob. dom nr 21</p>	<p>20. Jeleńcz, dom nr 30</p>
	
<p>21. Jeleńcz, cmentarz epidemiczny</p>	<p>22. Kęsowo, układ ruralistyczny</p>
	
<p>23. Kęsowo, kościół fil. pw. św. Bernarda ul. Szkolna nr 10</p>	<p>24. Kęsowo, zespół kościoła, plebania, ob. ul. Szkolna nr 10</p>

25. Kęsowo, zespół kościoła, budynek gospodarczy

26. Kęsowo, kapliczka przydrożna ul. Polna

27. Kęsowo, dwór, ul. Główna nr 11

28. Kęsowo, zespół dworski, park

29. Kęsowo, zespół dworski, gorzelnia, ul. Główna nr 26

30. Kęsowo, zespół dworski, stajnia, ul. Główna 26

31. Kęsowo, zespół dworski, budynek inwentarski, ul. Wyzwolenia nr 1

32. Kęsowo, zespół dworski, dom z bud. gospodarczym, ul. Wyzwolenia nr 3

	
<p>33. Kęsowo, zespół dworski, stodoła, ul. Wyzwolenia nr 5</p>	<p>34. Kęsowo, zajazd, ob. dom ul. Główna nr 20</p>
	
<p>35. Kęsowo, dom, ul. Łąkowa nr 8</p>	<p>36. Kęsowo, dom, ul. Szkolna nr 1</p>
	
<p>37. Kęsowo, szkoła, ul. Szkolna nr 11</p>	<p>38. Kęsowo, dom, ul. Szkolna nr 15</p>
	
<p>39. Kęsowo, dom, ul. Szkolna nr 19</p>	<p>40. Kęsowo, dom, ul. Szkolna nr 20</p>

41. Kęsowo, dom, ul. Szkolna nr 21

42. Kęsowo, cmentarz ewangelicki, ul. Polna

43. Krajenki, dwór, ob. dom nr 8

44. Krajenki, park dworski

45. Nowe Żalno, dwór, ob. dom nr 5

46. Nowe Żalno, park dworski

47. Obrowo, szkoła, ob. dom nr 6

48. Pamiętowo, kapliczka przydrożna

	
<p>49. Pamiętowo, dwór, ob. dom nr 3</p>	<p>50. Pamiętowo, dom nr 5</p>
	
<p>51. Pamiętowo, zagroda nr 5, bud. gospod.</p>	<p>52. Pamiętowo, zagroda nr 5, bud. gospod.</p>
	
<p>53. Pamiętowo, zagroda nr 5, stodoła</p>	<p>54. Pamiętowo, dom nr 12</p>
	
<p>55. Pamiętowo, szkoła, ob. dom i świetlica nr 16</p>	<p>56. Pamiętowo, dom nr 19</p>

	
<p>57. Pamiętowo, dom nr 22</p>	<p>58. Pamiętowo, zagroda nr 22, budynek inwentarski</p>
	
<p>59. Pamiętowo, cmentarz ewangelicki</p>	<p>60. Piastoszyn, kapliczka przydrożna ul. Główna</p>
	
<p>61. Piastoszyn, chałupa, ul. Główna nr 7</p>	<p>62. Piastoszyn szkoła, ob. świetlica, ul. Główna nr 10</p>
	
<p>63. Piastoszyn, dom ul. Główna nr 14</p>	<p>64. Piastoszyn, dom, ul. Główna nr 15</p>

	
65. Piastoszyn, dom, ul. Główna nr 17	66. Piastoszyn, dom, ul. Główna 33
	
67. Piastoszyn, dom i przedszkole, ul. Główna nr 34 i 36	68. Piastoszyn, chałupa, ul. Główna 43
	
69. Piastoszyn, dwór, ob. mieszkania, ul. Krótka nr 4	70. Piastoszyn, dom nr 10 i 11
	
71. Piastoszyn, dom nr 12	72. Piastoszyn, dom, ul. Okrężna nr 2

	
<p>73. Piastoszyn, zagroda, ul. Okrężna nr 2, budynek inwentarski</p>	<p>74. Piastoszyn, chałupa, ul. Spółdzielcza nr 4</p>
	
<p>75. Piastoszyn, dwór, ob. biura, ul. Spółdzielcza nr 14</p>	<p>76. Przymuszewo, układ ruralistyczny</p>
	
<p>77. Przymuszewo, pozostałości zespołu dworskiego, dom nr 19</p>	<p>78. Przymuszewo, pozostałości zespołu dworskiego, stodoła przy nr 19</p>
	
<p>79. Przymuszewo, pozostałości zespołu dworskiego, gorzelnia nr 25</p>	<p>80. Przymuszewo, pozostałości zespołu dworskiego, park</p>

 A two-story brick house with a red roof and a chimney, situated on a paved road.	 A large brick barn with a steep gable roof and a white-painted lower section.
81. Przymuszewo, dom nr 3	82. Przymuszewo, zagroda nr 3, obora I
 A long, low brick barn with a dark roof and a small dormer window, with a car parked in front.	 A large wooden barn with a red roof, situated on a dirt area with agricultural machinery.
83. Przymuszewo, zagroda nr 3, obora II	84. Przymuszewo, zagroda nr 3, stodoła
 A yellow house with a dark roof and a black metal fence in front.	 A grey stone barn with a gable roof and a white door, situated on a grassy area.
85. Przymuszewo, dom nr 4	86. Przymuszewo, zagroda nr 4, chlewnia
 A long, dark wooden barn with a grey roof, situated on a dirt area.	 A two-story house with a red roof and white walls, situated on a paved road with a fence.
87. Przymuszewo, zagroda nr 4, stodoła	88. Przymuszewo, dom nr 8

	
89. Przymuszewo, zagroda nr 8, obora	90. Przymuszewo, zagroda nr 8, chlewnia
	
91. Przymuszewo, dom nr 9 i 10	92. Przymuszewo, zagroda nr 10, obora
	
93. Przymuszewo, zagroda nr 9 i 10, stodoła	94. Przymuszewo, dom nr 14
	
95. Przymuszewo, zagroda nr 14, drewnitnia	96. Przymuszewo, dom nr 15

	
97. Przymuszewo, zagroda nr 15, stodoła	98. Przymuszewo, zagroda nr 15, drewnitnia
	
99. Przymuszewo, dom nr 16	100. Przymuszewo, zagroda nr 16, kuźnia, ob. bud. gospodarczy
	
101. Przymuszewo, dom nr 17	102. Przymuszewo, zagroda nr 17, obora
	
103. Przymuszewo, zagroda nr 17, stodoła	104. Przymuszewo, szkoła, ob. dom nr 20 i 21

105. Przymuszewo, dom nr 22 i 23

106. Przymuszewo zagroda nr 22, obora

107. Przymuszewo zagroda nr 22 i 23, stodoła

108. Przymuszewo, dom nr 26

109. Przymuszewo, zagroda nr 28, stodoła

110. Przymuszewo, cmentarz ewangelicki

111. Siciń, pozostałości zespołu dworskiego, ogrodzenie parku

112. Siciń, pozostałości zespołu dworskiego, park

	
<p>113. Tuchółka, dwór, ob. dom nr 1</p>	<p>114. Tuchółka, park dworski</p>
	
<p>115. Tuchółka, zespół dworski, spichlerz</p>	<p>116. Tuchółka nr 2, młyn</p>
	
<p>117. Wieszczyce, kapliczka przydrożna</p>	<p>118. Wieszczyce nr 3, pozostałości zespołu dworskiego, ob. biura</p>
	
<p>119. Wieszczyce, pozostałości zespołu dworskiego, ogrodzenie folwarku</p>	<p>120. Wieszczyce, pozostałości zespołu dworskiego, stajnia, ob. bud. gospod.</p>

121. Wieszczyce, pozostałości zespołu dworskiego, park

122. Żalno, dwór obronny, ul. Szkolna nr 3

123. Żalno, park dworski

124. Żalno, zajazd, ul. Chojnicka nr 2

125. Żalno, dom, ul. Dworcowa 1

126. Żalno, mleczarnia, ob. dom, ul. Dworcowa nr 13

127. Żalno, dom, ul. Dworcowa 16

128. Żalno, dworzec, ul. Kolejowa nr 4

129. Żalno, dom kolejowy, ul. Kolejowa nr 6

130. Żalno, bud. gospod., ob. dom, ul. Kolejowa nr 8

131. Żalno, dom, ul. Napoleońska nr 1

132. Żalno, dom, ul. Napoleońska nr 3

133. Żalno, dom, ul. Pamięci Narodowej nr 18

134. Żalno, dom, ul. Starowiejska nr 6

135. Żalno, dom, ul. Starowiejska nr 17

136. Żalno, chałupa, ul. Starowiejska nr 21

137. Żalno, szkoła, ul. Szkolna nr 1

138. Żalno, wiadukt kolejowy – linia kolejowa nr 208

139. Żalno, cmentarz ewangelicki

140. Schron bojowy nr 1 - Drozdzienica

141. Schron bojowy nr 2 – Ludwichowo I

142. Schron bojowy nr 3 – Ludwichowo II

143. Schron bojowy nr 4 – „Piaśnik”

144. Schron bojowy nr 5 – „Lisia Góra”

	
<p>145. Schron bojowy nr 6 –Obrowo</p>	<p>146. Linia kolejowa nr 241 – Koronowo - Tuchola</p>
	
<p>147. Linia Kolejowa nr 208 – Działdowo – Tuchola - Chojnice</p>	